

Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси
“Қатағон қурбонлари хотираси” музейи
“Шаҳидлар хотираси” жамоат фонди

ҚАТАҒОН ҚУРБОНЛАРИ ВА УЛАРНИНГ АДАБИЙ-БАДИИЙ ҲАМДА ПУБЛИЦИСТИК МЕРОСИ

*“Ўзбекистонда сталинча қатағонга учраган ва фаолияти
кам ўрганилган маданият ва жамоат арбобларининг фаолияти
ҳамда илмий-маърифий, ижодий меросининг истиқлол йилларида
ўрганилиши” мавзуидаги*

*Республика илмий-амалий анжумани материаллари
2015 йил 15 апрель*

Тошкент
«MUMTOZ SO‘Z»
2015

УЎК:821.512.133
КБК 83.3(5Ў)6

XX асрнинг 30–50-йиллардаги сталинча қатагон даврида ўзбек халқининг кўплаб фарзандлари “халқ душмани” сифатида айбланиб, йўқ қилиб юборилди.

Мустақиллик йилларида тарихий ҳақиқатни тиклаш мақсадида Президент Ислом Каримов раҳбарлигида олиб борилган хайрли ишлар натижасида беғуноҳ жабрланган қатагон қурбонларининг номлари тикланиб, уларнинг аксар асарлари халққа қайтарилди ва улар ҳақида китоб, рисола ва мақолалар ёзилди. Аммо шу мудҳиш йилларда жабрланган илм ва ижод аҳли ўртасида шундай шахслар ҳам борки, уларнинг илмий ва адабий мерослари шу вақтгача ўрганилмай келади.

Ушбу рисоладан ўрин олган мақолаларда шундай жабрдийдалар ва уларнинг илмий-ижодий мерослари ҳақида фикр юритилган.

Нашр учун масъул:
Бахтиёр ҲАСАНОВ

Масъул муҳаррир:
Наим КАРИМОВ

Таҳрир ҳайъати:
М.Зикруллаев, Б.Ирзаев

83.3(5Ў)6
Қ13

Қатагон қурбонлари ва уларнинг адабий-бадиний ҳамда публицистик мероси (“Ўзбекистонда сталинча қатагонга учраган ва фаолияти кам ўрганилган маданият ва жамоат арбобларининг фаолияти ҳамда илмий-маърифий, ижодий меросининг истиқлол йилларида ўрганилиши” мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари 2015 йил 15 апрель) / масъул муҳаррир Н.Каримов. – Тошкент: 2015. – 128 б.

ISBN 978-9943-4552-4-5

© “MUMTOZ SO‘Z”, 2015

СЎЗБОШИ

XX асрнинг сўнги йилларида рўй берган оламшумул воқеа – ер юзининг олтидан бир қисмида жойлашган мустабид давлатнинг парчаланиши, шу давлат ўйлаб топган ғайриилмий мафқуранинг хубоб бўлишидир. Шу улуғ воқеа туфайли шу даврда, бир томондан, ҳаддан зиёд улуғланган, идеаллаштирилган сиймоларнинг ясама дохийлар эканлиги ойдек равшан бўлган бўлса, иккинчи томондан, турли-туман сохта айблар билан отиб ташлаш ёки азиз умрларини қамоқ ва лагерларда чиритиш йўли билан фан ва маданият тарихидан, халқ хотирасидан ўчириб юборилган отабоболаримизнинг пок номлари яна эъюзланди, муборак мерослари эса халқимизнинг бой маданий меросидан ўзининг қонуний ўрнини эгаллади.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов раҳбарлигида шу соҳада амалга оширилган хайрли ишлар бу дунёда рўй берган ва рўй бермаётган барча воқеаларнинг ягона ҳаками – Давр ва Тарих эканлигини яна бир бор исботлади.

Бугун биз 1937-1938 йилларда юрагини ҳовучлаб яшаган халқнинг уйидаги араб ёзувида битилган ноёб босма ва қўлёзма асарларни, муқовасига “Чўлпон”, “Абдулла Қодирий”, “Фитрат”, “Файзулла Хўжаев” сингари исмлар ёзилган китобларни анҳорларга олиб бориб, синч деворлар орасига яшириб ёки гулханларда ёндириб ташлаганини эслаб, кўз ёшларимизни дув-дув тўкамиз. Шу китоблар билан бирга буюк олимларимиз ва ёзувчиларимизга Оллоҳ берган ақл-заковат ва порлоқ истеъдод самаралари ҳам ёниб кўл бўлган.

Аммо шу нарса бизни юпатадики, бахтимизга, шу мудҳиш йилларда газета ва журналлар, адабий-бадий ва илмий тўпламлар нашр этилган. Мустабид давлатнинг ақл-заковат аҳлини бўғиб ташлаган қўллари, хайриятки, шу газета ва журналларни, баёз ва тўпламларни ёндириб ташлашга улгурмай қолди. Шунинг учун ҳам бу нашрларни варақлаган киши 1937-1938 йилларда қириб ташланган олимлар, ёзувчилар, журналистлар, санъаткорлар қаламига мансуб шеър ва ҳикоялар, адабий-танқидий ва публицистик мақолаларни, суҳбатларни топиб, уларни қайта эълон қилиш имкониятига эгадир.

Совет давлатининг қатагон сиёсати халқ ва мамлакат ҳаёти-нинг ҳамма соҳаларини “қаллақлаб” ташлади. Афсуски, биз, “қатагоншунослар”, илмий изланишларимиз нишабини асосан ўзбек адабиётининг жабрдийда намояндаларига қаратиб келмоқдамиз. Шунда ҳам бизнинг эътиборимиз асосан машҳур ёзувчилар тақдирига марказлашган. Ҳолбуки, Абдулла Қодирий ёки Усмон Носирдан ташқари, яна қанчадан-қанча фидойи шоир ва ёзувчилар, журналист ва адабиётшунос олимлар қатагон даврларининг қурбонлари бўлишган. Давлат ва жамоат арбоблари, фан ва маданият, саноат ва қишлоқ хўжалиги, сиҳат-саломатлик ва транспорт ходимларини эса умуман эсламай қўйганмиз...

Шаҳидлар хотираси” жамоат фонди ва “Қатагон қурбонлари хотираси” музейи тарихий адолат ва ҳақиқатни тиклашдаги шу жиддий камчиликни бартараф этиш мақсадида 2015 йил 15 апрелда “Ўзбекистонда сталинча қатагонларга учраган ва фаолияти кам ўрганилган фан, маданият ва жамоат арбобларининг фаолияти ва илмий-маърифий, ижодий меросининг истиқлол йилларида ўрганилиши” мавзuida Республика илмий-амалий конференцияни ўтказди. Конференция ишида шу масала билан шуғулланиб келаётган таниқли адабиётшунос, санъатшунос ва тарихчи олимлар билан бирга ёш тадқиқотчилар ҳам фаол иштирок этишди. Улар ўз маърузачиларида ижоди шу вақтгача текшириш объекти бўлмаган ёзувчилар, журналистлар ва таржимонларнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятини ёритиш билан бирга Абдулла Қодирий ва Чўлпоннинг шу вақтгача жамоатчиликка номаълум бўлиб келган асарларига ҳам илк бор назар ташлаб, ҳали адабиётшунослар, тарихчилар ва журналистлар олдида бу борада ғоят катта ва машафқатли вазифалар турганини кўрсатиб бердилар.

Қўлингиздаги рисола икки қисмдан иборат. Биринчи қисмдан ижодий фаолияти кам ўрганилган ёки ўрганилмаган ёзувчи ва журналистлардан Тавалло, Ғози Юнус, Исмоил Обидов, Аъзам Аюб, Санжар Сиддик, Юнус Латиф, Саттор Жаббор, Муҳаммад Ҳасан, Қосим Сорокинларга бағишланган маъруза матнлари жой олган бўлса, иккинчи қисмда улардан айримларининг бадиий асарлари, шунингдек, Абдулла Қодирийнинг “Қуёш билан ҳам курашман” ва Чўлпоннинг “Мерос” ҳикоялари кирилл ёзувида илк бор эълон қилинмоқда.

“Шаҳидлар хотираси” фонди ва “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи ҳаёти ва фаолияти кам ўрганилган давлат, фан ва маданият арбоблари, бошқа соҳа вакилларининг ҳаёти, ижтимоий, илмий ва ижодий фаолиятини ўрганишда давом этади; ўзининг шу йўналишдаги фаолиятида қатағон қурбонларининг фарзанд ва неваралари ёрдамига катта умид билдиради.

Шояд сталинча қатағоннинг бегуноҳ қурбонлари тақдирига бағишланган шундай илмий анжуманларни ўтказиш, шундай мақола, рисола ва китобларни эълон қилиш билан улар руҳини шод, охиратини эса обод эта олсак...

ИЛМИЙ МАҚОЛАЛАР

Бахтиёр ҲАСАНОВ,
 “Қатагон қурбонлари хотираси”
 музейи директори, т.ф.д.

САНЖАР СИДДИҚ ВА УНИНГ АДАБИЙ МЕРОСИ

Истиқлолнинг дастлабки йиллариданоқ мамлакатимизда тарихий адолатни тиклаш ишининг давлат сиёсати даражасига кўтарилиши мазкур соҳада кенг кўламли тадқиқотлар олиб бориш учун катта имкониятларни юзага келтирди. Ўтган йиллар давомида мустабид тузум даврида қатагон қилинган таниқли ватандошларимизнинг номларини абадийлаштиришга, фан ва маданият арбобларининг ҳаёти, фаолияти ҳамда илмий меросини ўрганишга оид катта ишлар амалга оширилди. Мустабид тузум қатагонларининг энг юқори босқичига кўтарилган даври 1937-1938 йилларни ўз ичига олиб, “Қатта қирғин” номи билан тарихга муҳрланди.

Истиқлол туфайли қатагон қилинган юртдошларимизни аниқлаш, уларнинг номларини абадийлаштириш ва тарих зарварақларига муҳрлаш борасида шахсан Президентимиз раҳнамолигида ҳукуматимиз томонидан ҳам амалий, ҳам савобли ишлар амалга оширилди. Ватан учун, миллат учун жон фидо этган, совет режимининг сиёсий қатағонига учраган, Юртбошимиз фикри билан айтганда, “маънавий жасорат кўрсатган” юртдошларимизни номма-ном аниқлаш, уларнинг ижодий меросларини ўрганиш ҳам истиқлол яратиб берган неъматлардан биридир. Бугунги кунда истиқлол, эрк, озодлик, миллат ор-номуси учун курашган аجدодларимиз руҳини шод қилиш биз, авлодларнинг муқаддас бурчидир. Зеро, Президентимиз И.А.Каримов: “Эл-юртимиз тақдирига даҳлдор бўлган тарихий адолатни тиклаш, халқимиз ва миллатимизнинг яқин ўтмишидаги ёпиқ саҳифаларини тўла очиб бериш, шу тарихдан сабоқ чиқариб, бугунги ва келажак ҳаётимизга онгли қарашни шакллантириш, бегуноҳ қурбон бўлган инсонлар хотирасини абадийлаштириш биз учун ҳам қарз, ҳам фарз”¹, – деб бежиз таъкидламаган эдилар.

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – Б.98.

Ана шундай сталинча қатағон сиёсатининг бегуноҳ қурбони, ўтган асрнинг бошларидаги ўзбек матбуотининг йирик намоёндаларидан бири Абдубосит Исроилжон ўғли Сиддиқов - Санжар Сиддиқдир (1902-1938).

Санжар Сиддиқ 1902 йили Тошкентда Исроилжон чойфуруш оиласида дунёга келди. Ўз фаолиятини 1920 йилда Эски шаҳардаги 12-сонли мактабда ўқитувчи сифатида бошлади. Айни вақтда “Иштрокиюн” газетаси таҳририятида адабий ходим ва таржимон вазифаларини бажарди. У бутун эътиборини нашр соҳасига қаратди ва тинимсиз ижодий иш билан шуғулланди. Санжар Сиддиқ “РосТА” газетаси ва болалар журналларида муҳаррир, “Қизил байроқ” ва “Туркистон” газеталарида котиб, “Инқилоб” журналида адабий ходим бўлиб ишлади. Сўнгги йилларда “Қизил Ўзбекистон” газетасида бўлим бошлиғи, “Ер юзи” журналида масъул котиб бўлиб, бошқа нашрлар билан ҳам ижодий ҳамкорлик қилди. У олий маълумот ололмади, коммунистлар партиясига аъзо бўлиб киришга интилмади. Бу тиним билмас журналистга нисбатан таъқиб бошланганда у “Гулистон” журналида масъул котиб вазифасида ишлар эди.

Санжар Сиддиқнинг юздан ортиқ публицистик мақолалари ва театр тақризлари нашр этилган. У журналист сифатида ўз мақолаларида “Китобхон”, “Бир киши”, “Санжар нафратчи”, “Калтадум”, “С.С.”, “Газетчи”, “Тошкентлик”, “Кўз-қулоқ”, “Санжар” ва бошқа таҳаллуслардан фойдаланган. У масъул вазифаларни адо этиш билан бир пайтда ўта самарали ижод қилди. Ўзбекистонда биринчи бўлиб таржима назариясига бағишланган “Адабий таржима санъати” монографиясини яратди. Моҳир таржимон сифатида ўзбек ўқувчилари учун рус, немис, инглиз ва форс тилларидан кўплаб асарларни таржима қилди. Лопе де Веганинг “Кўзибулоқ кишлоғи” (1931), Ал-Ҳабибнинг “Бомбей” (1931), П.Фурманский ва Я.Родионовларнинг “Ван Ши-Бин” (1932), Н.Ф.Погодиннинг “Менинг дўстим” (1934), Н.В.Гоголнинг “Ревизор” (1934), Н.Зархининг “Қувончлар кўчаси” (1938) пьесалари Санжар Сиддиқ таржимасида кўп йиллар давомида Ҳамза номидаги Ўзбек давлат академик драма театрида намоён бўлиб кетди. У 1931 йилда америкалик шоир Ленгстон Хьюзнинг шеърлар тўпламини, 1937 йилда Л.Н.Толстойнинг “Кавказ асири” қиссасини ўзбек тилига таржима қилди. 1937 йилда эса П.А.Павленконинг “На востоке” (“Шарқда”) романини,

А.С.Пушкин ва М.Ю.Лермонтовнинг айрим шеърларини ўзбек тилига ўғирди.

Эндигина 35 ёшни қаршилаган ва ижодининг айни чўққисига эришган “Тулистон” журнали адабий ходими Санжар Сиддик ЎзССР ЖКнинг 66-моддаси I-қисми ва 67-моддалари бўйича айбланиб, қамоққа олинади. Шу куни ЎзССР НКВД 4-бўлимининг тезкор ходими, кичик лейтенант Маврин бошчилигида Санжар Сиддикнинг Тошкент шаҳри Октябрь райони Охунбобоев маҳалласидаги 312-уйида тинтув ўтказилади. Тинтув вақтида унинг ЮБ 121405-рақамли паспорти, 30 сўм пули, чарм камари, кичик ойна каби буюмлари олиниб, давлат фойдасига мусодара этилади. Унинг 65 ёшли онаси Зубайда Абдуғафурова, 32 ёшли хотини Камола Мавлонова, 22 ёшли укаси Максуд, ўғиллари 16 ёшли Борий, 5 ёшли Баходир ва оиланинг ўз тарбиясига олган 12 яшар Машхура Турсуновалар жигарлари ортидан қон йиғлаб қоладилар. Осмон баланд, ер қаттиқ. Қалбида ватан, миллат муҳаббатини ардоқлаган Санжар Сиддик қаерга олиб кетилаётганини аллақачон тушуниб етганди. У қаддини ғоз тутган ҳолда чиқиб кетди. Бироқ, ўта иродали бўлган бу инсон сўнгги бор кўрган 2 ёшли қизи, бешигида ҳеч нарсани англамай ҳайрон ётган Маъмурани кўз олдидан ўтказар экан, ичидан нимадир узилиб кетганини хис этди.

Биринчи сўрок 1937 йил 31 августда ўтказилди. Унга отасининг Тошкент атрофида 2 га боғи бўлгани, хотинининг савдогар қизи экани, ишламаслиги кабилар айтилди.

Терговчи 1937 йил 2 сентябрда ўтказилган сўроқда Санжар Сиддикнинг 1918-1919 йилларда “Чигатой гурунги”да иштирок этгани, 1922-1924 йилларда “Туркистон”да “Маҳкамаи шариат” рукнини тайёрлагани ва 1925 йилдан “Ер юзи” журналида ишлагани ҳақида махбус Зиё Саиддан олинган кўрсатмадан уни қораловчи материал сифатида фойдаланишга уринди.

1937 йил 10 сентябрь куни Ҳамза номидаги Миллий театр репертуаридан Санжар Сиддик таржималари асосида яратилган “Менинг дўстим” (Н.Ф.Погодин), “Кўзибулоқ қишлоғи” (Лопе де Вега), “Чудесный сплав” (Киршон), “Ван Ши Бин” (Фурманский ва Радионов) спектакллари олиб ташланди. Бу кўпчилик учун унинг “халқ душмани” сифатида “фош этилган”ининг натижаси эди.

1937 йил 2 октябрда ўтказилган навбатдаги сўроқда у Чўлпон ва Фитратлар билан ҳамкорлиги, миллатчилик фаолияти каби тў-

киб чиқарилган айбларнинг барчасини қатъийан рад этди. НКВД ходими Н.Триғулов томонидан қўлланган барча усул ва воситалар ҳеч қандай самара бермади, унинг иродасини синдира олмади.

1938 йил 20 февраль куни Қ.Рамазон, С.Турсунхўжаев, А.Аюбовлар билан юзлаштиришлар ўтказилди. Улар барча “жиноятлар”ини тан олдилар. Санжар Сиддик эса ҳеч қандай айби йўқ эканлигини маълум қилди. Шунда “Гулистон” журналининг сўнгги йиллардаги муҳаррири Камол Шарипов ва Санжар Сиддикнинг фаолияти текширилди. “Текшириш” хулосасига қараганда, “Гулистон” журнали таҳририятида 1936-1937 йилларда К.Шарипов раҳбарлигида А.Аюб, С.Сиддик, С.Айнийлар аъзо бўлишган. Материалларни А.Аюб, С.Сиддик, Чўлпон, М.Осим, Элбек, М.Рафик, У.Носир, Уйғун, Ойбек, Ҳ.Олимжон, М.Султонова, А.Шокировлар тайёрлаганлар. С.Сиддик “Авантюрист” мақоласида Анвар пошони идеаллаштиргани, уни қахрамон сифатида тасвирлагани “аникланди”. Мақолада унинг кўккўз русларга қарши курашувчи Иброҳимбекка ёрдамга келгани, 1928 йилги очарчилик вақтида тожик кишлоқларида Анвар пошони нажоткор сифатида кутиб олингани ҳақида ёзгани муаллифнинг айби сифатида талқин қилинган эди.

Сўнгги айблов баённомасида: унинг Анвар пошони идеаллаштиргани, Афғонистонни мактагани, Тожикистондаги кишлоқларда 1928 йилда юз берган очарчилик учун советлар бошқарувини айблагани каби “жиноят”лари санаб ўтилди.

Санжар Сиддик 1938 йил 8 октябрь кечаси соат 2.10 дан 2.30 гача давом этган “учлик” судида ўзига қўйилган айбларнинг бирортасини ҳам тан олмади. Шунга қарамай, у ЎзССР ЖКнинг 57- ва 66-моддаларнинг I- қисми, 67-модда бўйича айбланиб, отувга ҳукм этилди. Бу ҳақда оила аъзолари учун ҳеч қандай маълумот берилмади. Ўз фарзандининг халқ ва ватанни севишидан бошқа гуноҳи йўқлигини билган онаси Зубайда аянинг 1940 йил 16 июндаги хатига совет жазо идораси томонидан ҳеч қандай муносабат билдирилмади.

Сталинизм фош этилиши билан С.Сиддик “иши” ҳам қайта кўриб чиқилди. 1956 йил 2 февраль куни Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида Қурбонов раҳбарлигида Охундий, Туйғун, Ҳ.Пўлат, Ғайратий каби ёзувчилар иштирокида мажлис ўтказилди. Унда С.Сиддикнинг “Б” ва “Газетчи” имзоси билан матбуотда эълон қи-

лингган айрим мақолаларида совет режимининг танқид этилгани айтилди. Жумладан, “Бугунги Бухоро” мақоласида совет Бухоросини бекорчилар, ўғрилар, савдогарлар шахрига айлангани тасвирланади, деб баҳо бердилар.

1956 йил 6 февралда қайта тергов ишлари бошланди. Унинг ишини олиб борган НКВДнинг собиқ терговчиси, кейин Тошкентдаги 84-заводда цех бошлиғи ўринбосари бўлиб ишлаган Н.Тригулов сўроқ қилинади. У ўз вақтида тергов жараёни ва юзлаштиришларнинг қонуний ўтганини тасдиқлайди. Йўқолган ҳужжатларни ҳозирги пайтда эслай олмаслигини айтади. С.Сиддиқни таниган ва билганлар қаторида Назир Сафаров ва Зиннат Фатхуллинлар у ҳақида фақат яхши гапларни айтадилар ва унинг аксиланкилобий ҳаракатидан хабарлари йўқлигини маълум қиладилар. 1956 йил 26 июлда С.Сиддиқ СССР Олий суди томонидан тўла оқланади.

Салимхон Тиллахонов ўз “Хотиралари”¹да: “Санжар ҳозирги вақтда Ўзбекистонда ёзувчиликда биринчиликни олади. Ҳозиргача махсус асар ёзмаган бўлса ҳам, ёзувчилар орасида энг маълумотлиси шул Санжардир. Санжарнинг ҳамма вақт ёзган асарлари миллий йўлда бўлган, ёзув ила миллий ташкилотга ёрдам бериб, миллия учун жуда яхши ташвиқот қилган”, деб ёзган эди. Дарҳақиқат, унинг мақолалари ўз вақтида қанчалик долзарб масалаларга аҳамиятга эга бўлган бўлса, улар бугунги кунда муаллифнинг турли соҳаларни чуқур билгани ва ҳар бир муаммонинг илдизига қадар етиб боришга интилганини намойиш этиши билан эътиборга моликдир. Унинг “Ипак”², “Радиоҳаваскорлар”³, “Темир йўлнинг 100 йиллиги”⁴, “Артеллар боқимсиз”⁵, “Ем-хашак ва бинокорлик – “Зомин”нинг ўпирилиш участкаси”⁶, “Китобхон Тошкент”⁷, “Чигитлардан ҳайвон учун овқат”⁸ каби мақолалари фикримизнинг далилидир.

¹ Т и л л а х о н о в С. Махбус хотираларидан / “Тарихнинг номаълум саҳифалари”. IV китоб. – Т.: 2013. – Б. 180.

² Т о ш к е н т л и к. Ипак // Ер юзи. – 1927. № 32. – Б. 6-7.

³ Т о ш к е н т л и к. Радиоҳаваскорлар // Ер юзи. – 1928. № 9. – Б. 7.

⁴ Т о ш к е н т л и к. Темир йўлнинг 100 йиллиги // Ер юзи. – 1929. № 21. – Б. 19.

⁵ С и д д и қ. Артеллар боқимсиз // Қизил Ўзбекистон. 1930 йил 16 ноябрь.

⁶ Б.С. Ем-хашак ва бинокорлик – “Зомин”нинг ўпирилиш участкаси // Қизил Ўзбекистон. 1932 йил 5 октябрь.

⁷ Б.С. Китобхон Тошкент // Қизил Ўзбекистон. 1935 йил 18 март.

⁸ Б.С. Чигитлардан ҳайвон учун овқат // Қизил Ўзбекистон. 1935 йил 24 ноябрь.

“Кураш”⁹ мақоласида ўзбек курашининг миллий кадрият сифатидаги хусусиятларига тўхталса, “Бугунги Бухоро”¹⁰ да “Газетчи” сизни “Бухорои шариф”га олиб боради. Қадим афсонавий шаҳарнинг жин кўчалари, обод бозорлари, фойтунларни учириб юрувчи абжир аравакашлари, Бухоро ҳовузларининг сири, мешкоплар, шахматчилар билан таништиради. Мақолани ўқиш жараёнида Бухорода юрган сайёҳга айланасиз, кўчалардаги ярим тожикча чақириқлар, ўзаро гап қистиришлар, суҳбатлар гўё қулоғингиз остида кечади. Бир пайтда Янги Бухоро шаҳрининг бекорчилар-у, ўғрилар билан тўлгани, сўлим гўшанинг ари уясидек ўз хотиржамлигини йўқотганини ҳам тасвирлаганини англаш қийин эмас. Мақолада 1920 йил сентябрида тўпга тutilган Минораи калоннинг тўкилиб турган суратининг берилиши ҳам маълум маънога эга. (Қадим Бухоронинг рамзи бўлган бу минора 1923-1924 йилларда Ф.Хўжаевнинг кўрсатмаси билан уста Ширин Муродов раҳбарлигидаги бир гуруҳ меъморлар томонидан қайта тикланган эди).

С.Сиддик кенг халқ оmmasининг жаҳон халқларининг турмуш тарзи ва анъаналари ҳақидаги билимларини ошириш масаласига оид қатор мақолаларни ҳам эълон қилди. Булардан “Майда миллатлар мамлакати”¹¹ мақоласида Чехославакия ҳақида, “Бурунги маданият қолдиқлари”¹² да Америка ҳиндулари ҳаётига оид маълумот берилди. Ҳиндуларнинг оилавий муносабатларидаги тенглик, миллий анъаналарга садоқати ибратли ҳодиса сифатида тасвир этилди. “Дарвин музейхонаси”¹³ мақоласида Москвада Дарвин музейининг очилгани ҳақида хабар бериш билан бирга дарвинизм ғояси ҳақида ҳам ўқувчиларга атрофлича маълумот берди. “Айиқпарастлар”¹⁴ мақоласида Шимолий Японияда истиқомат қилувчи айну қабиласининг турмуш тарзи ва урф-одатлари қаламга олинди. Унинг “Кобил”¹⁵ мақоласида эса қўшни Афғонистоннинг ташқи ва ички сиёсатини ёритувчи маълумотлар берилди. Кейинчалик бу мақола НКВД ходимлари томонидан унинг асосий жиноий ишларидан бири сифатида баҳоланди.

⁹ К и т о б х о н. Кураш // Ер юзи. – 1928. № 7. – Б. 1.

¹⁰ Г а з е т ч и. Бугунги Бухоро // Ер юзи. – 1928. № 4. – Б. 6-7.

¹¹ Т о ш к е н т л и к. Майда миллатлар мамлакати (Чехославакия ҳақида) // Ер юзи. 1927. №32.

¹² Т о ш к е н т л и к. Бурунги маданият қолдиқлари // Ер юзи. 1927. № 28-29. – Б. 19.

¹³ Т о ш к е н т л и к. Дарвин музейхонаси // Ер юзи. 1928. № 1. – Б. 6.

¹⁴ Т о ш к е н т л и к. Айиқпарастлар // Ер юзи. 1928. № 6. – Б. 1

¹⁵ Б. Кобил // Ер юзи. 1928. № 9 (42). – Б. 3-4.

Бу мақолаларнинг барчаси ўқувчига тушунарли, содда тилда ёзилгани, унинг дунёқараши, илмий тафаккурининг ўсишига хизмат қилиши билан муайян қимматга эгадир.

Санжар Сиддикнинг “Ўзбек театри”¹⁶ мақоласи ҳам ўта муҳим масалага бағишланган. Муаллиф мақолада ҳар доим ҳам актуал бўлган миллий асарлар яратиш масаласига оид мулоҳазалар билдиради. У театрлардаги Европа, рус, татар, озарбайжон драматургларининг асарлари қанчалик профессионал савияда ёзилган бўлмасин, ўзбек халқи ҳаётидан, турмуш тарзидан узоқлиги учун уларни халқ қабул қила олмайди, дейди. Айниқса, спектаклларнинг охириги пардаларига “Марсельеза”, “Интернационал” кўшиқларининг тиқиштирилиши улар нафаратига сабаб бўлаётганини айтади. Натижада халқдан олқиш эмас, сўкиниш эшитилмоқда; бу эса фақат артистларнинг эмас, ёзувчиларнинг ҳам халқ ҳаёти, турмуш маданияти, орзу истакларидан нақадар узоқлигини англатади; “Халқимиз ҳозирги даврда бу санъатни, айниқса, Европа санъатини хоҳламайдир”, дейди журналист. Нима учун “Ҳалима” ва “Ёркиной” машҳур бўлиб кетди? Чунки улардаги халқ ҳаётидан олинган сахналар, таниш қаҳрамонлар халқни сахнага тортмоқда; ҳозир Шекспир, Гоголь асарлари эмас, кўпроқ халқ учун хизмат қиладирган “Ўзбек халқ театрусини тузмоқ керак”, деб ҳисоблайди.

Санжар Сиддик таржимон сифатида нафақат сахна асарларини, балки кўп сонли ўқувчилар эҳтиёжини ҳам инобатга олиб, бир қанча кичик ҳикоя ва мақолаларни таржима қилди. Улардан немис адиби В.Голландернинг “Маҳмуд ибн Камолнинг саргузашти”¹⁷ ҳикояси ва немис ёзувчиси Б.Келлерманнинг “Эронистон биёбонларида”¹⁸ мақоласини тилга олиш мумкин. Шунингдек, немисчадан Фрайниелнинг “Кутилмаган бахт”¹⁹, Анри Барбюснинг “Кўрқинчли поезд”²⁰ и ва бошқа ҳикояларни ҳам таржима қилди. Бу асарлар ҳукмрон мафкура талабларига қанчалик мос бўлмасин, ўқувчи таржимоннинг мақсадини жуда яхши англайди. Уларда миллатнинг истибдодга қарши ички туғғени, озодлик ва тенглик учун кураши, зулмга нисбатан нафрати руҳи уфуриб туради.

¹⁶ С. Ўзбек театри // Туркистон. 1922 йил 22 сентябрь. № 5. – Б. 1.

¹⁷ Тошкентлик. Маҳмуд ибн Камолнинг саргузашти // Ер юзи. 1928. № 2. – Б. 13-15.

¹⁸ Тошкентлик. Эронистон биёбонларида // Ер юзи. 1928. № 5. – Б. 3-4.

¹⁹ Тошкентлик. Кутилмаган бахт // Ер юзи. № 8 (41) 1928. – Б. 6-7.

²⁰ Газетчи. Кўрқинчли поезд // Ер юзи. № 13 (46) 1928. – Б. 6-7.

Санжар Сиддиқ айна пайтда ўзбек ижодкорларининг асарларини ўзга тилларга таржима қилиш ишларига ҳам бош-қош бўлди.

Мустабид тузумнинг бегуноҳ қурбони Санжар Сиддиқ ўзининг қиска умри давомида ўзбек матбуоти тараққиётида ўчмас из қолдирди. Унинг ижодий мероси, ёзган мақолалари, қилган таржималари ўз вақтида халқимизнинг маънавий камолоти, бадиий тафаккурининг ўсишида муҳим роль ўйнаган.

*Баҳодир КАРИМОВ,
Ўзбекистон Миллий университети
кафедра мудири, ф.ф.д., профессор*

БИР ҲИКОЯ ҚИСМАТИ

Тўғриси, шу кунга қадар қайта нашр қилинган асарлари Абдулла Қодирий адабий ижодининг тугал манзарасини намоён қиладигандек таассурот қолдирар эди. Адибнинг хаёлда пиштитиб, режага олган романларининг, афсуски, номлари маълум, ёзиб-ёзилмагани аниқ эмас; қўлёзмаларидан эса ҳалигача дарак йўқ. Шунингдек, Абдулла Қодирийнинг ўз даври матбуотида ва китоб ҳолида босилган бадиий асарларининг барча нусхалари ҳам махсус киёсий ўрганилиб, ҳозиргача тугал тадқиқ ва табиқ қилинмади.

Абдулла Қодирий адабий меросига оид муҳим ва янги бир гап шуки, “Ўзбекистон шўро адабиёти” журналининг 1932 йили чиққан 3-сонида адибнинг “Қуёш билан ҳам курашаман” номли ҳикояси босилади. Бироқ бу ҳикоя адиб тўпламларида қайта нашр бўлмаган; ҳатто номи асарлари рўйхатига ҳам киритилган эмас. Бунинг маълум сабаби бор, албатта...

Ҳикоянинг умум пафосида “Обид кетмон”га яқинлик сезилади. Зотан, қиссани ёзувчи 1932-1934 йиллар оралиғида, Ҳабибулла Қодирий таъбири билан айтганда, “...елкасида рюкзак, кишлоқма-кишлоқ, ялангоёқ юриб, далаларни кезиб, кўлида кетмон, пахта чопиқларида қатнашиб, бободехқонлар билан суҳбатлашиб ёзган”. “Қуёш билан ҳам курашаман” ҳикояси ҳам худди шундай ижодий сафар, саёҳат, меҳнат-машаққатлар ҳосиласи эканига шубҳа йўқ.

“Эй, мен бу кун офтоб билан ҳам гаплашаман” – бу шахду шижоат ҳикоянинг бош қаҳрамони Пўлағурга тегишли. Ҳикояда

XX асрнинг 30-йилларидаги ўзбеклар ҳаёти, хусусан, ғўза парвариши, пахтачилик билан боғлиқ турмуш тарзи тасвирланади. Унда бўриб, кўзга яққол кўриниб турган тўлақонли образ бор: Пўлағур. Барча воқелик, далада кечаётган мусобака шу ташқи кўриниши ҳам, табиати ҳам бошқалардан анча фарқ қиладиган, Бадал билан баҳслашиб, чопиқда уни енгиб чиқадиган Пўлағур – Розик кўр теграсида кечади. Бошқа интригалар, тасвир, тавсия ва суҳбатлар шу қаҳрамон табиатини очишга хизмат қилади.

Кўёшнинг олов пуркаётган оғзи, ғўзалар ўсаётган дала ва уларни чопиқ қиладиган одамлар аниқ тасаввур қилинади. Чопиқчилар ўртасидаги бўлиб ўтган ўзаро турли қитмир гаплар, ҳазиллар, беғараз пичинг ва киноялар ҳикоянинг самимиятини таъминлайди.

Бизнингча, ушбу ҳикоя “Обид кетмон” қиссасини ёзиш арасидаги жиддий бир тажриба саналади. Зеро, Обид кетмон ва Пўлағур-Розик қайсидир даражада, дейлик, мардлиги, меҳнаткашлиги, куч-қувватга тўлгани, индивидуал характери билан ўзаро яқин образлардир.

Ҳикояда Абдулла Қодирийнинг инсонни тасвирлаш санъатига хос бадиий маҳорат кўзга ташланади: “Ғилай йигит, яъни биригадирнинг таъбирича, “каллахом”нинг асли исми Розик бўлиб, фавқулудда яратилгонлигидан бўлса керак, унинг шахсига анчагина лақаб тўқиғон эдилар. Сийлағон киши уни, ўз исми бўлгон “Розик” билан атаб чақирар эди, бировлар “каллахом” деб ундар эди. Учинчилар “Пўлағур” ва тўртинчилар ҳазилмандлар эса, тўғридан-тўғри “кўр” деб кўяқолар эдилар. Лекин “ғилай” деб ҳеч ким атамас, эҳтимолки, Розикқа нисбатан “ғилай” сўзини “хайф” ёки “эссиз” ҳисоблар эдилар. Бу лақабларни Розикнинг ўзи томонидан қаршиланиш масаласига келганда, у бундай лақаблардан чумоли чаққанча ҳам ранжимас, билъакс, табиатига “кўшимча” тариқасида бағишлангон “қизиқлик”ларидан озгина ишлатиб кўйишга руҳсат берилганлигини сезар, Розикқа тақилгон лақаблардан “Пўлағур” сўзи, унинг яратилиш сифатини яхши гавдалантирганликдан биз ҳам бундан сўнг Розикнинг асл исмини атамай “Пўлағур” деб юритамиз”. Маълумки, адиб бошқа асарларида ҳам ўз қаҳрамонларини шунга яқин услубда, уларнинг характери-табиатига хос хусусиятларни бир нуқтага жамлаб тавсифлайди; исмлари маъно ташийди.

Ҳикояда ёз манзараси, пейзаж, қуёш тафти, димиққан ҳаво, чопиқчилар юзидан оқайтган терлар ҳарорати аниқ ҳис этилади;

тилида деҳқончиликка оид кўплаб атама-сўзлар учрайди. Бу эса ёзувчининг деҳқон тилини махсус ўрганганидан далолат беради... Шижоат билан далада ишлаётган Пўлағурни ёнидаги шериклари: “Бошингга офтоб уради”, дея огоҳлантирганида, у: “Эй, мен бу кун офтоб билан ҳам гаплашаман”, деб юборади. Ҳикоя сарлавҳаси шу диалогдаги гапдан ўзгартириб танланган.

Энг қизиғи шундаки, бу ҳикоясини ёзувчи кейинчалик “Обид кетмон” қиссаси ичига, айнан шу ном остида бир фасл қилиб киритади.

“Обид кетмон” қиссасида жуда кўп образлар бор. Батафсил ўтмиши, тарихи берилган Мулла Обид, Берди татар, Рафиқов ва бошқалар асар воқелигида бошдан-охир қатнашади. Иккинчи даражали қаҳрамонлар сон-санови ҳам кўпчилиликни ташкил этади; уларнинг айримлари гапчил, серҳаракат. Бироқ “Қуёш билан ҳам курашаман” фаслидаги образлар бошқалардек жуда фаол эмас. Ҳикоядаги Пўлағур, Бадал, Юнус ота, Ислон бригадир, Аваз каби образлар қиссанинг иккинчи бўлими еттинчи фаслида, яъни асарнинг тўртдан уч қисми баёнидан кейин саҳнага чиқади. Шунгача ёзилган саҳифаларда, бирор эпизодда улар умуман қатнашмайди. Ҳикоя бир оз мослаб, адабий матни тўқимасига сингдирилгандан кейинги саҳифаларда ҳам Ислон бўлтакбоши, Пўлағур, Бадал образлари бир-икки марта тилга олинади, холос: Ислон бўлтакбоши бир йиғинда икки оғиз гапирди; пахта терими кунлари бешинчи бўлтакда “ҳануз Пўлағур билан Бадалбойлар орасида мусобақа” давом этаётгани эсланади.

Бундай алоҳидалик ҳикоянинг мустақил асар сифатида ўзига хос поэтик структураси билан майдонга келганидан дарак беради.

Адиб “Қуёш билан ҳам курашаман” ҳикоясини “Обид кетмон” таркибига ҳеч қийналмасдан жойлаштиради. Биринчидан, ҳар икки асар мавзуси бир хил: деҳқон хўжалигининг аҳволи. Иккинчидан, қиссага киритилган маҳалида Ислон бўлтакбоши раҳбарлик қилаётган бўлим Обид кетмон раис бўлган “Четан” колхозининг таркибида зикр этади. Ҳикоя воқелиги ўқувчи хаёлида жамоа хўжалигининг биридаги иш жараёнида кечаётгандек таассурот қолдиради. Журнал нусхада “Четан” деган хўжалик номи умуман тилга олинмайди. Учинчидан, ҳикоя қисса ичига олиб кирилар экан, асар бошидан иштирок этиб келаётган образлардан бирининг номини Пўлағур: “Хатиб домланинг ола сигири ҳам шуники, денг”, дея

ҳазиллашиб эсга олади. Бу усул ҳам ҳикоянинг қисса таркибига табиий сингиб кетишига ёрдам беради.

Алоҳида таъкидлаш керакки, ҳикоя матни “Обид кетмон” таркибида келган матндан маълум даражада фарқ қилади. Ҳикоядаги айрим сўз ва сўз бирикмалари таҳрир этилган; зарураатга кўра қисқартирилган ҳамда поэтик нутқ қиссанинг умум пафосига, ритмига мослаш учун баъзи ўзгартиришлар киритилган. Ҳикояда танланган баён усулини қисса оҳангига мослашда барча гапларнинг туганчи - кесим қисмида бир-икки товуш ўзгариши бор. Ҳикоядаги барча гапларнинг кесимлари “буғга айланди”, “чоппикка тушдилар”, “тарқала бошлади”, “отаға ҳайқирди”, “деди Пўлагур”, “кўзларига ёшлар чикди” шаклида аниқ ўтган замон феъллида ифодаланади. Буларнинг барчаси қисса бошидан бери давом этиб келаётган баён манерасига, матн ритми ва пафосига мосланиб, бир-икки товуш қўшилади. Дейлик, унда гапнинг кесими “буғга айланади”, “чоппикка тушадилар”, “тарқала бошлайди”, “отаға ҳайқиради”, “дейди Пўлагур”, “кўзларига ёшлар чиқади” тарзда ҳозирги замон феъллари кўринишини олади. Аммо бу ифодадан ҳам воқелик бўлиб ўтгани аниқ ўз аксини топган, албатта. Шунингдек, ҳикоя қисса таркибига киритилганда, “бригадир - бўлтакбоши”, “ингичка - нафис”, “эгат - пушта”, “бадани - аъзоси”, “ғилай - беўхшоқ”, “сергўшт - этлироқ”, “сурнай - халқум”, “чоғлаб - жушлаб”, “рўмол - хом сурп”, “оқ туман - оқ тутун”, “атроф жимжит - теварак тинч”, “Ошнинг ўтини боя ўчирганман - Ошнинг ўтини яқинда тўхтатдим”, “Номим Носир сайёр Тошкандий - Номим Носир сайёри Самарқандий” каби таҳрирлар амалга оширилади. Албатта, бундай ўзгаришларнинг қайсилар ўринли ёки ўринсиз эканини бадиий матндан ташқарида, узиб олинган бундай сўз, сўз бирикмаси ва содда гаплардан илғаб олиш ҳамда уларга баҳо бериш қийин.

Ҳикояда Пўлагурнинг ғолиблик нашидасини адиб: “Бунинг ҳозирги кўриниши хиндиларнинг ўлук ёқатургон гўрковларини хотирлатмоқда эди”, деган ўхшатиш билан тасвирлайди. Бу тасвирий гап қисса нусхасида йўқ. Эҳтимол, хинд гўрковини ўзбек ўқувчиси тасаввур қилиши қийинлигини ўйлаб, ёзувчи уни қисқартиргандир. Баъзан ҳикоя таркибида келган: “Ислоом бригадир Пўлагурни ҳам Бадал каби йўл устида ярим совуқ кўк чой билан қаршилади. Аммо кўлидаги кўк чой бу гал икки пиёлада эди.

Булардан биринчи Пўлағурга тутди” жумласи қиссада “Исломбой уни ҳам кўк чой билан қаршилайди” кўринишида ихчамлашгани, шунингдек, ҳикоядаги баъзи диалоглар, сифатлаш ва ўхшатишлар ҳам таҳрирга учрагани кузатилди.

Аслида адиб журналда босилган бу асарини “Обид кетмон” қиссасининг бир парчаси ўрнида эмас, балки алоҳида сюжет ва композицияга эга ҳикоя сифатида эълон қилди. Сарлавҳадан кейин қавс ичида “ҳикоя” деб жанрини аниқ ёзди. Иккинчидан, ҳикоя охирида адибнинг барча тугал асарларига хос бутунликни англатадиган “Битди. Абдулла Қодирий. Тошкент. 20 нчи июл 1932 й.” аниқлиги ҳам бор. Тахминимизча, ёзувчи замонавий қишлоқ ҳаёти, деҳқонларнинг турмуш тарзи тўғрисидаги нисбатан улкан ҳажмли “Обид кетмон” қиссасидан олдин шу ҳикоясини ёзиб, қаламини синаб, бир чархлаб олган кўринади.

Умуман олганда, бир сарлавҳа остида берилган иккита адабий матнга алоҳида ҳодиса, яъни: 1) қиссанинг бир парчаси ва 2) алоҳида ҳикоя сифатида қараш ўринлидир. Шу боис адибнинг “Қуёш билан ҳам қурашаман” ҳикояси бошқа кичик асарлари қаторидан ўрин олиши мақсадга мувофиқдир. Бу ҳам Абдулла Қодирий бадиий маҳоратининг бир қиррасини англашга ёрдам беради.

Шу қисмати муносабати билан айтмоқчимизки, Абдулла Қодирий қўллаган бу усул ва тажриба дунё адабиётида, ҳатто бугунги адабий жараёндаги ўзимизнинг адибларимиз ижодида ҳам учрайди. Бу муаммо – бошқа мақоланинг мавзуси.

Ҳикояни нашрга тайёрлаш жараёнида ўша давр журнал таҳририяти томонидан йўл қўйилган айрим техник нуқсонлар, имло хатолар “Обид кетмон”нинг 1935 йилги нашрига киёсан ўнгланди, жузъий ўринларда ҳикоя тили бугунги адабий тилга мосланди.

Наим КАРИМОВ
“Қатагон қурбонлари хотираси”
музейи, ф.ф.д., профессор

ЮНУС ЛАТИФ – ТАНИҚЛИ ШОИР, ЖУРНАЛИСТ ВА АДАБИЁТШУНОС

Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши билан 1937-1938 йилларда зарбдорлик билан ишлаган НКВД органларига яна “халқ душманлари”ни ахтариш, топиш ва қамокқа олиш вазифаси топширилди. Совет давлатининг “босмачилик”ка қарши кураш, жамоалаштириш ва “қулоқлаштириш” кампаниялари ҳамда “Қатта қирғин” даврида жабрланган миллионлаб кишилар СССРнинг ғарбий ҳудудларини ишғол қилиб келаётган душман томонига ўтиб, большевизмга қарши курашиши ҳеч гап эмас эди. Шунинг учун ҳам совет ҳукумати НКВД органларига яна чексиз ҳуқуқлар берди. Ўзбекистон НКВД органларини эгаллаб олган келгиндилар қонли кўзларини, биринчи навбатда, яна халқнинг пешқадам кишилари – зиёлиларга қаратдилар. 1941 йил 4 июлдан 20 октябрга қадар бўлган муддатда “Қизил Ўзбекистон” газетаси бўлим мудири Тўхтасин Жалолов, шу газета адабий ходими Юнус Латиф, “Муштум” журнали адабий ходими Ғафур Расулев, “Ёш куч” журнали масъул котиби Омил Одилов, ЎзКП(б) МК котиби Сулаймон Азимов, ЎзКП(б) МК тарғибот-ташвиқот бўлими мудири Сотти Ҳусайнов ва бошқаларни қамокқа олиш ҳақида ордерлар тайёрланди ва кўп ўтмай, улар ҳаммаси қамокқа олиниб, НКВД ертўласига олиб келинди. Тергов ишлари шошилинич равишда олиб борилди ва улар Ўзбекистонда советларга қарши аксилинкилобий миллатчилик ташкилотини тузишда айбландилар. Сотти Ҳусайн 1942 йил 5 сентябрда, Юнус Латиф 6 сентябрда отиб ташланди. С.Азимов билан Т.Жалолов 10 йиллик қамоқ муддатини ўташ учун Магаданга, 8 йилга ҳукм қилинган Ғ.Расулев билан О.Одилов ҳамда 5 йилга кесилган Соли Эминов Дудинка ярим оролига, 8 йилга кесилган Обиджон Ҳошимов эса Красноярск ўлкасига сургун қилиндилар. Шундай қилиб, истеъдодли шоир, журналист ва адабиётшунос олим Юнус Латиф умрининг гуллаган фаслида – 32 ёшига кирган шу тарзда НКВД жаллодлари қўлида ҳалок бўлди.

Юнус Латиф 1910 йили Тошкентнинг Эски шаҳаридаги Хонобод маҳалласида тижоратчи оиласида дунёга келган. Унинг отаси белига меҳр ва мурувват камарини маҳкам боғлаган, ёшларга панд-насихат бериб, уларни хидоят йўлидан етаклаган киши бўлганлиги туфайли маҳалла аҳли ўртасида катта обрў-эътибор қозongan эди. У фарзандларини нафақат камтар, одобли, меҳнатқаш ва меҳр-окибатли, балки янги тарихий даврнинг илғор кишилари қилиб ҳам тарбиялашга уринган.

Юнусхон 1917 йилнинг октябрь ойида Фузулий номидаги бошланғич мактабга ўқишга кириб, уни 1922 йили тугатган. Сўнгра ўқишни Навоий (кейинчалик Наримонов) номидаги таълим ва тарбия техникумида давом эттирган. 1933 йили техникумни муваффақият билан тугатиб, Тошкент педагогика институтининг тил ва адабиёт факультетига ўқишга кирган. Институтни 1938 йилда “олий маълумотли ўқитувчи” деган шаходатнома билан битирган.

Маълумки, шўро давлати 20-йиллардан эътиборан бойларнинг мол-мулкларини мусодара қилиб, ўзларига нисбатан таҳдид ва тазйиқ усулларини қўллаган. “Йўксиллар давлати”нинг бу ўта ғайриинсоний сиёсати Латиповлар хонадонини ҳам четлаб ўтмади. Унинг отаси мол-мулкни давлатга топширганга қарамай, доимий таъқиб остида яшади. Шу боис Юнусхон таълим ва тарбия техникуминини тугатиши билан ишлаб, “пул топиш”га мажбур бўлди. У 1938 йилгача, яъни педагогика институтида таҳсил олган даврида ҳам, ўрта ва олий ўқув юрғларида тил ва адабиёт фанларидан дарс бериб, отасини кундалик рўзгор тапшишларидан фориғ қилишга интилди.

Юнусхон шу даврда ўрта мактаблар учун замонавий дарслик ва мажмуаларнинг етишмаётганини, мавжудлари эса йилдан-йилга ўсиб бораётган талабга жавоб бера олмаётганини кўриб, ўзининг адабиёт муаллими сифатидаги вазифаларини белгилаб олди. Кейинчалик у танқидчи ва адабиётшунос сифатида муайян тажриба ҳосил қилгач, бўлажак ҳамзашунос олим Юсуф Султон билан бирга ўрта мактабларнинг 10-синфи учун “Адабиёт дарслиги” ва “Ҳозирги замон адабиёти” мажмуасини нашрга тайёрлади. 1938 йили илк бор босмадан чиққан бу китоблар 1941 йилга қадар уч марта нашр этилди.

Шу даврда қалам тебрата бошлаган Юнус Латиф сингари ёш шоир ва адабиётшунослар учун адабиёт мўъжизалар олами эди.

Улар шу мўъжизалар оламига дахлдор бўлганларидан ўзларини бахтли ҳисоблаб, адабий жараёнда фаол иштирок этишга ҳаракат қилганлар. Юнус Латиф ўқитувчилик фаолияти билангина чегараланиб қолмай, шеърят билан ҳам, адабий танқид ва адабиётшунослик илми билан ҳам шуғуллана бошлади. У 1925 йилдан бошлаб газета ва журналларда “Бу кунги шеърятимиз ва “Шуълалар кўйнида” (Миртемирнинг шу номдаги шеърлар тўплами тўғрисида), “Янги адабиёт атрофида” (1928), “Рамақижон”, “Ойдин” (Жаъфар Жабборалининг драмаси ҳақида), “Хандон лолалар” (А.Мажидийнинг шу номдаги асари ҳақида), “Янги адабий вази-фалар ҳақида” (1929), “Болалар адабиёти ҳақида” (1931), “Зафар Диёрнинг ижоди ҳақида”, “Улуғ ёзувчи ва устоз”, “Оташин санъаткор” (ҳар икки мақола М.Горький ҳақида), “Муқимий ҳақида”, “Навоий афоризмлари”, “Генрих Гейне”, “Фольклорда ёшлар” (1938), “Доҳий шоир, буюк гуманист” (Навоий ҳақида), “Навоий”, “Тарас Григорьевич Шевченко”, “Махбуб ул-кулуб” ҳақида”, “В.В.Маяковский”, “Анна Каренина”, “Бахшининг янги асари”, “Хотиралардан” (Коста Хетагуров ҳақида), “Тарихий справклар” (Торобий, Форобий, Ибн Сино, Улуғбек, Бобур, Турди, Гулханий, Нодира ва Фурқат ҳақида) (1939), “Уч шоир” (Мунис, Оғаҳий, Аваз), “Алишер Навоийга бағишланган виставка” (1940), “Аёл ёзувчиларимиз” (Зебуннисо, Нодира, Маҳзуна, Нозикхон, Ойдин, Зулфия, Раъно Узокова, Офтобхон Холботирова, Сайёра, Оқиловалар ҳақида), “Садди Искандарий” достони”, “Хамса” (1941) сингари 50 дан зиёд адабий-танқидий мақолаларни эълон қилди. Шу кичик рўйхатнинг ўзиёқ Юнус Латифнинг билим ва қизиқиш доираси кенг мунаққидгина эмас, балки 30-йиллар ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослигининг пешқадам намояндаларидан бири бўлганидан шаҳодат беради.

Юқорида қайд этилган мақолаларнинг сарлавҳаларидан уларда нима тўғрисида сўз борганини англаш қийин эмас. Шунга қарамай, камина Ю.Латиф бир-икки мақоласига тўхтаб ўтмоқчиман. Бугунги авлодлар ўзбек халқининг Форобий, Ибн Сино, Улуғбек, Бобур, Турди, Гулханий, Нодира ва Фурқат сингари машҳур фарзандларини яхши билдилар. Лекин мустамлакачилик зулми остида, инқилобий тала-тўплар даврида яшаган кишилар миллий маданий илдизларидан узилиб қолган эди. Шунинг учун ҳам XX асрнинг 10-йилларида “Ойна” журналида, 20-30-йилларда эса “Маориф ва

ўқитувчи”, “Ер юзи”, “Тулистон” сингари даврий нашрларда халқни миллий тарихимиз саҳифалари билан, жумладан, жаҳон фани ва маданияти равнакига катта ҳисса қўшган улуғ ўтмишдошларимиз билан таништирувчи мақолалар босилди. Ю.Латиф шу қутлуғ ишга бош бўлган устозлардан ибрат олиб, ўзи ҳам шундай мақолалар ёзди. Алишер Навоий таваллуди 100 йил тўлажак кун яқинлашиши билан улуғ шоир меросини ўрганишга жиддий киришилиб, ўнлаб мақолалар ёзилди. Бу мақолаларда Навоий ижодининг оламшумул аҳамияти ёрқин кўрсатиб берилди. Ю.Латиф “Алишер Навоийга бағишланган виставка” деган мақоласида кўрғазмада намойиш этилган ноёб тарихий осори атиқаларни кўриб, буюк ўзбек шоирининг бўш заминда эмас, саноати, қишлоқ хўжалиги, фани ва маданияти IX-X асрлардан бошлаб ривожлана бошлаган серҳосил заминда майдонга келган, деган фикрни олға сурдики, бу айни пайтда ўзбек халқининг жаҳон цивилизацияси бешигини тебратган халқлардан бири бўлган, деган фикр ҳам эди.

Юнус Латиф 1936 йилда машхур осетин шоири Коста Хетагуровнинг юбилеи муносабати билан ўзбек ёзувчилари делегацияси таркибида Грузияга боради. У Кавказ сафаридан олган таассуротлари асосида бир неча шеър ва “Откиз” эртак-дostonини яратади. 1939 йилда “Салом, меҳрибон” шеърлар тўпламини нашр этади. 1940 йили эса “Қоракўз ойм” дostonини ёзади. Шоирнинг “Салом, меҳрибон” шеърлар тўпламини варақлар эканмиз, Кавказдан ташқари, Сибирь кенгликларига қилган сафари натижасида туғилган ҳис-туйғулари, лирик кечинмалари билан ҳам танишамиз. Чунончи, унинг Новосибирск йўлида ёзилган “Ҳаммамиз ҳам бир одам” деб номланган шеъри бундай мисралар билан бошланган:

*Ватаним кенг... Мен қўзғалдим пахтазоримдан,
Поезд учар – деразамдан шўх шамол келур.
Икки ёним кўкаламзор, ўтлар эгилур,
Диёр гўзал ота-она, фарзанд, ёримдан.*

Ватанининг ота-она, фарзанд ва ёрдан гўзал эканлиги ҳақидаги сатрни ўқиганимизда, совет мафқурасининг шабадаси эсиб ўтгандек бўлади. 30-йилларда яшаб ижод қилган шоир ва олимлар қатори, Юнус Латиф ижодини ҳам шу мафқура таъсиридан холи деб бўлмайди. Аммо Юнус Латифнинг юқорида келтирилган сатрлари-

даги бу таъсир шоирнинг Ватанини – советлар Ватанини илоҳийлаштирганида сезилиб қолади. Ҳис ва туйғулари доим чакнаб турган шоир севимли рафиқаси Софиёга бағишланган шеърда эса ўзбек табиати манзараларини бундай бўёқлар билан чизади:

*Оқшом шафақлари – дилёқар, дилбар.
Ким буркди уфққа анор сувларин?
Ким ўнди коинот анор юзларин,
Қиз-қуёш ўпкалаб ботар ҳар сафар.*

*Илон изи йўллар, ёмғирли кўча,
Шўҳ болалар аста бошлар кўшигин.
Девор орқасидан шафтоли-олча
“Ким экан булар?” деб солар қулогин.*

*Чорбоғ кўчалари жуда ҳам узун,
Ариқ ёнлаб кетар сизир, қўй, бузоқ.
Тегишиб ўтдилар оқшом еллари.
Топ-тоза юракда не қилсин ҳузун?..*

Бундай булок сувидек тиник сатрларни ўқиган киши уларда Юнус Латифнинг лирик қахрамонинигина эмас, балки шоирнинг ўзини ҳам кўргандек, унинг юрагидаги она-ватан ва ёрга бўлган муҳаббатнинг камалак рангларидан баҳра олгандек бўлади. Чиндан ҳам, бундай сатрларнинг тиник кўзгусида майин табиатли, ҳаммани севган, ҳаммага яхшилик қилиш истаги билан яшаган, муаллимлик сўзи, шоирлик, журналистлик ва танқидчилик қалами билан халққа хизмат қилишга тайёр, ҳали ўттиз ёшга кирмаган Юнус Латифнинг аини ўзини кўриш қийин эмас.

Юнус Латиф 40-йиллар аввалида Тошкент транспорт институти қошидаги адабиёт тўғарагига раҳбарлик қилган. Ўша йилларда эндигина ўрта мактабни тугатган, физика ва математика сингари аниқ фанларга уқуви бўлган ёшлардан бири мазкур институтга ўқишга кириб, адабиётга бўлган қизиқиши туфайли Юнус Латифнинг тўғарагига қатнаша бошлаган. Шу тўғарак машғулотларида иштираётган этиб, Юнус Латифдек латиф инсон ва шоир билан мулоқот унинг кейинги ҳаётини тамомила ўзгартириб юборди. У ус-този таъсирида транспорт инженерларини тайёрлайдиган инсти-

тутни тарк этиб, ўқишни Тошкент педагогика институтига кўчирди ва таниқли шоир бўлиб улғайди. Бу йигитнинг исми - Ўзбекистон халқ шоири Шухратдир!..

Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейига тайёргарлик ишлари авж олган 30-йилларда шоир ва адабиётшунос олим Юнус Латиф зиммасига улуг шоирнинг ўлмас асарларидан бири – “Махбуб ул-қулуб”ни нашрга тайёрлаш вазифаси тушган.

Юнус Латиф 1939 йили Навоийнинг “Махбуб ул-қулуб” асарини нашрга тайёрлаб, нашр этганидан сўнг буюк шоирнинг “Садди Искандарий” достонини тадқиқ этиб, нашрга тайёрлашга киришди. Орада Иккинчи жаҳон уруши бошланиб, матбуот ходимлари ҳарбий хизматга олингач, газета чиқарувчи кишилар сафи сийраклашиб қолди. Шундай кунларнинг бирида у “Қизил Ўзбекистон” газетаси муҳаррирининг таклифи билан шу газетага адабий ходим бўлиб ишга ўтди. Аммо Юнус Латиф 1941 йилнинг куз ойларида Сулаймон Азимов бошчилигидаги “аксилинкилобий ташкилотнинг аъзоси” деган сохта айб билан қамоққа олинди ва, айтиб ўтилганидек, 1942 йил 5 сентябрда отиб ташланди.

Орадан 12 йил ўтгач, 1954 йил 19 январда, аксилинкилобий фаолиятда айбланган шахсларнинг жиноий ишларини кўриш бўйича тузилган Марказий Комиссия ЎзКП(б) МКнинг собиқ котиби Сулаймон Азимов ва бошқа шахсларнинг “жиноий ишлар”ни қайта кўриб чиқади. Шу нарса аён бўладики, 1941 йилда Ўзбекистон НКВД органлари ихтиёрида С.Азимов ва бошқаларнинг “аксилинкилобий жиноий ишлари”ни тасдиқловчи бирор асос бўлмаган ва бу иш шахсан Ўзбекистон ССРнинг собиқ ички ишлар халқ комиссари Амаяк Кобулов томонидан бичиб тўқилган. А.Кобулов махбусларга нисбатан қийноқ усулларини кўллаганидан сўнг, айбланувчи Т.Жалолов ЎзКП(б) МК котиби С.Азимов томонидан гўё қўзғолон кўтариш мақсадида тузилган миллатчилик ташкилотига ёллангани ва, унинг топшириғига кўра, Эминов билан Ҳошимовни шу ташкилотга жалб этгани ҳақида кўрсатма берган. Т.Жалолов гўё аксилинкилобий ташкилотга аъзо бўлган шароит ҳақида сўзлаб, 1940 йил февраль ва июнь ойларида С.Азимов билан учрашгани ҳамда ундан гўё аксилинкилобий фаолият олиб бораётганини эшитган. Яна шу махбуснинг кўрсатма беришича, у 1941 йил сентябрда шаҳар айланиб, тасодифан Азимовнинг уйига рўбарў келиб қолган ва шу ерда ЎзССР Халқ Комиссарлар Совети

раисининг собиқ ўринбосари, кейинчалик Ўзбекистон Фанлар академияси президенти профессор Қори Ниёзий ва Тошкент вилоят партия ташкилотининг собиқ котиби Йўлдошев иштирокида гўё “аксилшўровий йиғилиш” ўтказилаётганини кўрган. С.Азимов гўё йиғилганларга Т.Жалоловни ўз одамимиз, деб таништирган ва шундан кейин улар советларга қарши фаолиятни кучайтириш йўллари муҳокама қилишган.

Аммо, ҳамма гап шундаки, Азимов 1940 йилда автомобиль ҳалокати натижасида оғир жароҳат олиб, Сочи шаҳрида даволанган. Шунинг учун Т.Жалоловнинг уни шу вақтда Тошкентда кўриши, унинг уйида Қори Ниёзий, Муҳаммаджон Йўлдошев ва бошқа “аксилкилобий ташкилот” аъзоларини учратиши асло мумкин эмас эди. Бинобарин, Жалоловнинг кўрсатмалари, Марказий Комиссия хулосасида айтилишича, бошдан-оёқ ёлғондан иборат бўлган. “Терговнинг жинойий усуллари ёрдамида олинган бу кўрсатма, – дейилади Марказий Комиссия хулласида. - Азимов ва бошқаларнинг қамоққа олиниши ва шафқатсиз равишда жазоланишига сабаб бўлган. А.Кобулов маҳбусларни қийнаш ва қалтаклаш пайтида шахсан иштирок этиб, улардан аксилкилобий жиноятларни содир қилганлари ҳақидаги иқрорномаларни олган”. СССР НКВД қошидаги Махсус Кенгаш эса шу сохта кўргазмага асосланган ҳолда Сотти Хусайн билан Юнус Латифни ўлим жазосига ҳукм қилган. Айбланувчи Фафур Расулев лагерда ҳалок бўлган. Бошқа айбланувчилар эса жазо муддатини ўтаганларидан сўн ҳам она юртларига қайтарилмай, доимий яшаш учун Сибирдаги олис ва совуқ сургунгоҳларга юборилган.

Эндигина 32 ёшга тўлган шоир ва танқидчининг ҳаёти шу зайилда фожиали тугади. Шўро давлати бу мудҳиш воқеадан аввал унинг акаси Юсуф Латифни ҳам маҳв этган эди. “Халқ душмани” сифатида отилган икки аканинг ука ва сингиллари, яқин қариндон-уруғлари ҳам қатағон даврининг аччиқ тузини тотиб яшаганлар.

ҒОЗИ ЮНУС ФЕЛЬЕТОНЛАРИДА ДАВР ҲАВОСИ

Ўтган аср бошларида кўпгина қаламкашлар ижтимоий-сиёсий ва лирик асарлар ёзиш билан бирга ҳажвий асарлар ёзиш борасида изчил ишладилар. Муқимий, Фурқат ва Завқий бошлаган ҳажв йўналиши Европа ҳажвчилик андозасида ўзгача бир шакл ва мазмунда ривож олиш билан бирга миллий ҳажв адабиёти жанрлари, пайровлари билан бойитилди. Ҳажвиялар 20-йиллар матбуотида кўпинча “Ҳангома”, “Кичик фельетон”, “Фельетон”, “Кулгу” рукнлари остида чоп этилди. Аммо дастлабки икки жанр Абдулла Қодирий, Ғози Юнус, Чўлпон-Абдулҳамид Сулаймон, Намақоб-Назир Тўрақулов, Чаён – Муҳаммадшариф Сўфизода, Ботурбек – Ҳожи Муъин Шукрулло ва бошқалар калами билан гуруллади. Сабаби октябрь давлат тўнтаришидан сўнг собиқ империя, хусусан, Туркистонда вужудга келган бошбошдоқликлар, маҳаллий аҳолининг янги тузумни қабул қилмаслиги, ҳарбий коммунизм деган талотум даврнинг реквизиция, контрибуция каби зулмлари, лавозимларни эгаллаб олган фирибгар-у, собиқ чиновник мулозимча кимсалар қилмишлари, янги ҳукуматнинг улардан қолишмайдиган каззобликлари ҳажвчилар учун ҳар нафасда янги-янги маззуларни тақдим эта борди. 30-йилнинг охирларигача ҳажвчиларнинг наштари мойга ботмади. Шу боис ҳажвчиларнинг наштари синмай-синдирилмай, кўп едирилмай ишлади, десак муболаға бўлмайди.

Ўтган аср 20-йиллар матбуотида ҳажвчиликда биринчи ўрин ҳақли равишда Абдулла Қодирийга берилди. Ғози Юнус у билан тенг кўйилди. Намақоб-Назир Тўрақулов ва бошқалар улар билан қадам боқадан бордилар. Адабиётшунос Абдурахмон Саъдий “Туркистон”²¹ газетасида босилган “Олти йил ичида ўзбек шеърӣ адабиёти” мақоласида қуйидагича ёзади: “Ўзбек шеърӣ адабиётининг кўзга кўринадургон бир томони эса ҳажвий қисмидир. Бу давр ичида уч қалам ўзини очик танита олди: Жулқунбой, Ишчи, Шапоқ махзум. Булар “Ишгирокиюн” газетасидан бошлаб ишлаб

²¹ “Туркистон”. № 294, 1924 йил, 21 июнь.

келдилар. “Қаландар” ҳам шуларга кўшилди. Ҳажвлар кўпрак сиёсий ва ижтимоий мавзуларда бўлди.

Бироқ Жулқунбой қаламининг умуман ҳажв бобида санъаткор ва кучлик бир қалам эканин бу жойда алоҳида қайд этиб ўтмасдан бўлмайди.

Ўзбек ҳажвий адабиётини тараққий эттиришда “Муштум” журнали билан бирга Ғози Юнусни ҳам санамоғимиз тарихий вазифамиздир. Бу адиб бир ёқдан ўзининг нашр эттирган томошалиқлари билан ўзбек сахна адабиётининг тараққийси учун тиришган бўлса, ўзбек ҳажвий адабиётининг кенгайтирилиши, ўсиши учун яна ортиғроқ куч сарф этиб келади. Шунинг ташаббуси ва ғайрати билан “Муштум”нинг чиқиши ва унинг давоми ва ҳамон тараққий эта бориши бунга шохиддир”²².

Чамаси Саъдий Ғози Юнуснинг “Ишчи” ва “Шапок махзум” тахаллуслари билан ҳажвий асарлар ёзганидан хабарсиз бўлса керак. Шу боис икки тахаллусни алоҳида тилга олиб ўтган.

Ғози Юнуснинг бир қатор ҳангома ва кичик фельетонлари ижтимоий-сиёсий, маърифий масалаларга қаратилган. Жумладан, “Ишчи” имзоси билан “Иштирокиюн” газетасида 1919-1920 йилларда чоп қилинган “Ойлик орқасинда”, “Масъулият” “Шоирлик ва шуҳрат учун жоним фидо”, “Ости-устига”, “Фельетон” (Мажлисбозлик ҳақида); “Шапок махзум” имзоси билан 1921-1924 йилларда “Қизил байроқ”, “Туркистон” газеталарида босилган “Дафъи эҳтиёж”, “Жойинг жаннатда бўлсун”, “Ислоҳ ва коммунизм”, “Кечаларимиз”, “Бечора Розикбой ака”, “Маймунларимиз”, “Навбати билан”, “Омин”, “Текинга жаннат йўқ”, “Эҳе, базмимиз таралла гижданг”, “Номоз куни”, “Нима қилмоқ керак”, “Алдамоққа ёш бола яхши”, “Театр биноси”, “Бозори шаб” кичик фельетонлари эътиборга сазовор.

Ўша даврда шоирлик ва энгил шуҳрат кетидан қувган кишилар газета тахририятига бир талай-бир талай “шеър”лар юборишган. Уларнинг орасида истеъдодсизлик, ҳаваскорона тарзда ёзилган шеърлардан ташқари, бировларнинг асарларини ўз номидан чиқармоқчи бўлган шуҳратпараст кишилар ҳам бўлган. “Шоирлик ва шуҳрат учун жоним фидо” ҳажвиясининг асосий қаҳрамони фаолиятини шоир ўз номидан баён қилади. “Инсоннинг қўлиндан ҳеч нарса қутулмас” деган ҳикматни келтириб, шоирлик ва шуҳратни

²² “Туркистон”. №294. 1924 йил, 21 июнь.

орзу килиб, Фитрат ва С.Айний шеърларини ўз номидан матбуотга юборган кишининг аҳволи руҳиясини очади. Шеър оддий кўчир-макашлик эмас, балки худо томонидан бериладиган бир истеъдод эканлигини уқтиради. Матбуот ходимлари шеър юборадиган одамларга қандай муомала қилишини уқтириб қўяди: “Бу албатта манга қаттиқ тегди, – дейди шуҳратпараст шоир. – Чунки ман “Ойина” журналига қараб ёзмагон бўлсам ҳам, ойнага қараб ёзгондирман. Наки десангиз ёзгон шеърларим “С.Айний”нинг ёзгон шеърининг худди ўзгинасидир, шунинг учун манинг ёзгон шеърларимни “Иштирокиюн” идораси ўғурлаб ёзгон деб гумон этмасун эди”, деган кесатик билан тугатади.

20-йилларда кўтарилган бошланғич мактаблар масаласи бир оз ҳал қилинган бўлса-да, аммо вилоят ва қишлоқ жойларда ушбу масалага умуман эътиборсизлик билан қаралаётгани муаллифни ҳаяжонга солади, ҳатто бир оз жиғибийрон ҳам қилади. “Биз Туркистон жумҳуриятида яшовчи маҳаллий халқнинг илмсизлиги орқасида ҳозиргача ҳам энг қийин ва фожиалик ҳоллар кечириб турганин кўрамиз”, – деб ёзади Шапоқ махзум “Нима қилмоқ керак” кичик фельетонида. “Шаҳарда бўлса ерлик меҳнаткаш (Фарғона мустасно) ижтимоий бир йўлга секин-секин бўлса-да, кириб борадур. Уездларда бундай ўзгариш бўлгани йўқ. Уездга чиққан киши ерлик ишчи-меҳнаткаш кундан-кунга инкирозга юз тутиб турғонин ўз кўзи билан кўради. Мактаблар очилмаган, очилгани ёпилган, Уезд ижрокўми қарамайди.

Маҳаллий ижрокўмларнинг кўпи мактаб деган нарсани кўнгилга ҳам келтирмайдилар. Тошкент билан Чимён орасида мусулмон мактабларининг барчаси ёпилгон...

Ўқитувчиларнинг кетиб қолиши бир сабаб. Эски кўркув давом этади. Рус қишлоқлари матбуот билан таъмин қилинган ҳолда ерлик халқнинг қишлоқлари(да) бир йил турсак ҳам бир нашр, газет ёки бир дона қизил адабиётни кўриб бўлмайди”. Туркестанпечат, давлат нашриёти вақтида газета-журналларни босмаётгани учун матбуот жойларга вақтида етиб бормаётганини танқид қилади. Қишлоқларда терлама касали авж олаётгани, Соғлиқни сақлаш комиссарлигининг эътибори бу масалага жалб қилинар экан, муаллиф масаланинг тубини ишора йўли билан очади. Яъни ҳали ҳам давлат идораларининг муҳим ўринларида маҳаллий халқни ўйламайдиган сайёр кишилар кўлида эканлиги уқтирилади.

Театр санъати доимо адибнинг кузатув доирасида бўлган. Унинг “Алдагани ёш бола яхши” кичик фельетони шу масалага қаратилган. Ўзбекистонда театр санъатининг илк қадамлари ХХ асрнинг дастлабки ўн беш йилига тўғри келди. Бу даврда чор ҳукмати турли йўллар билан бу соҳага қаршилик кўрсатгани мутахассисларга маълум. Аммо ўзини миллий маданият ва собиқ эзилган халқларнинг халоскори деб эълон қилган совет ҳукмати ва компания миллий маданиятнинг тараққиётига тиш-тирноғи билан қарши турди. Айниқса, чор ҳукматидан қолган собиқ мулозимваччалар бу йўлда жонбозлик кўрсатдилар. Қўлимизда тўпланган архив материалларида уларнинг қилмишни фош этувчи ҳужжатлар мавжуд. Аммо бу масалани давр матбуотида кўтарилиши масаланинг ўша вақтда долзарб бўлганини кўрсатади. Ҳажвчи ўтмишда чор ҳукмати ўзини маҳаллий халқнинг отаси деб, алдаб, аллалаб аҳолини ижтимоий-сиёсий жиҳатдан ухлатиб келганини баён қилар экан, “театрларимиз маҳаллий халқнинг ўз кўли билан ясалган “хаммомпиш”²³ларда давом этадир. Ўлка театру бўлимида отамиз Юренъев²⁴ бобойлар “отам манга санойи нафиса олиб беринг” деб йиғлағувчиларни ҳамон алдаб, тебратиб келадилар.

Музикамизнинг ҳолига қулмакка ҳам йиғламоққа мумкин. Ҳаммасини ҳам кўйинг-га, янги шаҳарда кўпдан бери давлат цирки (от ўйинхона) бор, бу ерда ҳар куни янги нашр ўйинлар кўрсатиб, халқни мамнун қилиб турғонда, эси паст ўзбаклар ҳам от ўйин сўраб йиғласун учун Маориф комиссариати янги шаҳардаги от ўйинхонасининг отхонасини эски шаҳарга кўчириб турди. Ҳафтада бир неча мартаба ўзбеклардан ақча олиб, шу отхонага қамаб, отларнинг беда еб, сув ичувин кўрсатадир. Бизнинг от ўйинхонамиз ўтгандаги “отнинг думи охурға бўлиб қолубдур” ҳикоясига жуда ўхшайдир.

Биз энди жуда овундик. Энди алдаб овора бўлмасалар ҳам бўладир. Мундан кейин сира йиғламаймиз. Маориф комиссариатидан ўтинамизки тездан эски шаҳардаги отхонасини кўчириб олиб кетсун”.

Агар фельетон ёзилган даврдаги ўзбек театри, музика санъати аҳволига эътибор берадиган бўлсак, шуни очиқ айтиш керакки,

²³ “Хаммомпиш” – болалар лой ва тупроқдан кичик тепача қилиб ясайдиган ўйин.

²⁴ Юренъев – собиқ чор офицери, Самарқандда ишлаган рус театрининг режиссери, 1919-1920 йилларда Халқ маориф комиссарлиги Театр бўлимининг бошлиғи.

йилнинг (1921) бошида миллий театр тўғрисида ўзини ғамхўр қилиб кўрсатган совет ҳукумати орадан алла қанча вақт ўтса-да, миллий театр труппасини сақлаб туришга имконият бермаган. Ҳолбуки шу даврда рус театрларига ғамхўрлик катта бўлиб, уларга давлат бюджетидан минг-минглаб сўмлар ажратилар эди. Халққа қилинган ваъдалар, айниқса, “Туркистон тил-имло курултойи” да кўтарилган санъат ва маданият масалалари бажарилмай қоғозда қолиб кетади. Бу масала мухтор жумхурият театр бўлимига бошлиқ бўлиб олган Юреньевлар кўлида эди. Шу боис пудратга олувчи кишилар топилмагунча театр биноси қурилмади. (Ҳақатгина 1926 йилда бу бино қуриб битказилди, аммо уни қурган кишилар 30-йиллар оммавий жазолаш даврида изсиз йўқотилди.)

Ғози Юнус журналист, ҳажвчи сифатида бу масалага бир неча марта мурожаат қилгани маълум. Унинг “Камчиликларимиз” фельетонида янги иктисодий сиёсат даврида театрлар тушиб қолган аҳвол ёритилади.

20-йилларда турли номларда фаолият олиб бораётган театр тўдалари иктисодий тақчиллик туфайли бадий жиҳатдан талабга жавоб берадиган спектаклларни кўрсатишга имконияти бўлмаган. Шу боис репертуар ҳам бойитилмаган. Чайқовчилик авж олган. Ўзини театр тўдаси деб эълон қилган айрим труппалар “Шарқ кечаси” номи остида пул ишлашни мақсад қилиб энгил номерлардан иборат концертларни ташкил этишган. Октябр ўзгаришидан илгариги даврларда кўрсатилган “Ҳасан оғо”, “У ерда унақа, бу ерда бунақа”, “Туркистон табиби” каби бир пардали ҳажвий асарларни энгил-елпи намойиш қилишган. Халқнинг эътиборини жиддий асарларга қаратиш, бадий асарларни намойиш этиш масаласи қолиб кетаётгани, автоном республика Театр бўлими бу масалага шовинистик ёндашаётгани фельетоннинг ички мавзусидир.

“Жонинг жаннатда бўлсун!” фельетони ижроқўм қошида фаолият олиб борган сиёсий оқартув (политпросвет) бўлимининг тугатилишига бағишланган. Ғози Юнус барча ҳангома ва фельетонларига хос бўлган кесатик, узиб олишдан фойдаланмайди. Бу фельетонда захархандаликни кўллайди. Ушбу фельетон “Бундан бир неча кун илгари тиф тегиб, эски шаҳар сиёсий маориф бўлими вафот этди” деган захарханда жумла билан бошланади. Фельетончи бу ташкилотнинг ўзбек маданиятини юксалтиришга сариқчақалик ёрдами тегмаганини баён қилади: “Сиёсий маориф келтирган

фойдаси... бутун ер юзидаги дарахтлар қалам бўлса, бутун дунё бақамалари “фалокат босиб” сиёҳ бўлса, денгизларнинг суви шу сиёҳларга қўшулса, дунё юзидан “нон” деганда, кесак ғириллаган... муҳаррирларга ҳазрат Хизр билан Илёснинг умри берилса ҳам мадҳия ёзиб тамом қилолмайди”.

Айнан сиёсий маорифнинг айби билан маданият ва санъат ўчоқларидан кўпгина мутахассислар чекинди, ҳаваскорлар танлаган соҳасида истиқбол кўрмагани учун ташлаб кетди. Муаллифнинг тўғри таъкидлашича, эски шаҳар “театру ва кинематографи маънан йўқ қилинган”, шу ташкилотнинг ўзи турли труппаларни тузган ва уларни бир-бирига қарши қўйган. Муаллиф бу ташкилот аввалига “Турон” ва “Тараққий” труппаларини қайта ташкил этиб, кейин уларни тарқатиб юборганини назарда тутмоқда. Ўзбек музыка мактабини тузиш ҳам талқон қилинганини ёзади. Унинг “кўкариб келаётган ўзбек санойиё нафисасининг тагига қайноқ сув қуйилди” деган сўзлари сиёсий маориф фаолиятига берилган ҳаққоний баҳо эди. Умуман бу ташкилотнинг йўқ бўлиши миллий маданият учун фойдали деган фикр беради. Шу сабабли фельетонни ниҳоятда оғир тилак билан тугатади: “Оҳ...! Марҳум гўрингда тинч ёт ва осойишта ёт, ҳеч қўзғолма. Тупроғинг енгил, юкинг оғир бўлсун!”

Ғози Юнус қаламга олмаган мавзулар жуда оз. Ўз даврида содир бўлаётган турли ташкилотлардаги воқеалар, улардаги сансоларликлар, дин масаласидаги ҳолатлар, мадрасаларда ўтказилаётган ислохотлар ҳажвчининг эътиборида турган. 20-йилларда давлат ташкилотларида фуқаролар ёки мансабдор шахслар турли ташкилотлар ёки мажлисларга ёхуд йиғилишга чақирилганда келмаса, масъулият, яъни жавобгарликга тортилиш ҳақида дўқ-пўписа қилинган. Кўпгина ташкилотларда мажлисбозлик авж олган. Одамларнинг талайгина вақтлари бекор ўтган. Ҳажвчи “Фельетон”²⁵ да ана шу масалани кескин қоралайди. Самарқанд вилоят Каттақўрғон шаҳрига юборилган сиёсий мухбир хабарларига асосланиб, шаҳар раҳбарлари ўтказган мажлисларда нотиклар керакли ва кераксиз мавзуларда соатлаб гапириб, одамларни асосий масаладан чалғитиб юбориш, ўринсиз баҳс-мунозаралар, толиқтириш кўп бўлгани учун халқ мажлисларга келмай қўйганини кесатик йўсинда ифодалайди.

²⁵ “Иштирокион”. 1920 йил, 3 сентябрь

Ҳажвчи мажлислардан кўнгли қолган халқнинг аҳволини куйидагича таърифлайди: “Эй оқуннинг Тангриси! Туркистондан чиққан нотикларнинг дастидан биз тезликдан меҳнаткашларни қутқарсангчи. Эй банибашарнинг ҳомийси Карл Маркс отам, хурриятдан бери йиғинларга бора-бора азбаройи худо жонимизга тегдику? Нимага десанг, йиғинларга бориб турлик тузсиз сўзларни эшитамиз. Бечора нотиклар сани куйдириб ёзган асосий сўзларингни жуда дабдала қилиб юбордилар”²⁶. Кўп вақт пуч ёнғоқ билан кўйнимизни тўлдириб, гоҳо миямизни қоқиб кўлимизга берур, гоҳо бизнинг ҳуқуқимизни билмазга тўққиз пулдак қилиб тўқуб беродурлар. Натижада, ҳемири фойдасиз бўлуб чиқардур”. Шундай фойдасиз мажлислардан кейин халқнинг мажлислардан безиши табиий ҳол. Аммо мажлис ўтказувчи идоралар топкирлик қилиб, турли томошалар, кураш воситасида халқни жалб этишга уринган. Муаллиф ўша мажлис хусусида тўхталиб, нотикларнинг ҳақиқий исм – фамилиясини айтмай, рамзий номлар билан атаб, улар халқнинг вақтини бекорга олишларини ҳажв қилади. Мажлисларни ўтказишни тартибга солиш масаласида кулгили таклифлар беради:

“1. Тездан шаҳарнинг қоқ ўртасида йиғинга махсус бир бино этдириб, нотиклар нутқ сўзлаганда ишларини тўплаб қўюв;

2. Халқни йиғинга жалб этмак учун йиғин куни от ўйин ёки кураш қилдирув;

3. Бу қарорни тасдиқ этдирмак учун кўпияси билан бино учун бир исмета ясаб, марказ нотиклар комиссариятига юборув”.

Ўшандай вазият Тошкентда ҳам содир бўлган. Жумладан, 1920 йил сентябрь ойида Боқуда ўтадиган Шарқ халқлари курултойига вакил сайлаш мажлисига халқ келмайди, шунда замонавий ёшлар севадиган музыка ёрдамида одамлар мажлисга чорланади. “Охири “камзул йиртар” талабаларнинг мусиқаси билан Абдулла қонунчини²⁷ худо хайрини берсин, музыка ғарт-ғурти билан, Абдулла қонунчи ахлоқсиз музыка билан жуда кўп халқни йиғиб берди” – дейди. – “Машхур... нотикларимиздан ўртоқ Қўқонхўжаев²⁸ халққа

²⁶ Бу киноядир.

²⁷ Абдулла қонунчи – XX аср боши ва биринчи чорагида яшаган таржимон. Бу кишининг саводи бўлмаган, аммо чор ҳукуматиининг Тошкентдаги адлия муассасалардан бирида қоровул бўлиб ишлаш чоғидан ҳукумат қонунларини эшитиб, уқуб олган ва жуда кўп одамларга пуллиқ хизмат кўрсатган. Шу боис халқ уни Абдула қонунчи деб атаган.

²⁸ Бу йиғинди таҳаллулга ўхшайди. Ўшан даврда Қўқонбой Абдухолик ўғли исмли жамоат ходими яшаган бўлса-да, у асосан Самарқандда фаолият олиб борган, Тошкентда

мажлис очилгонин эълон этуб, сўз навбати буюк файласуф шоирларимиздан Турк ўгли Турончи²⁹ эканин билдирди. Халкнинг миясини қоқиб қўлига берди... Ундан кейин соқоли узун киши сўзлаб, халқни жуда севинтирди. Халқ нимага суюнади, дейсизми, шу “Уламо” жамияти тирилик қолдим, деб суюнди”. Нотикни тарихий шахс, Исахон аъламга³⁰ ўхшатади. Ундан кейин мажлисда сўз олган нотик Тотли³¹ кўп вақтни олгани, ундан кейин Қўқонхўжаев етти соат гапиргани айтилади. Ҳажвчи нотикнинг сўзини тутол сўз дейди: “Бизнинг халқимизнинг адабиётида “тутол” деган бир сўз бор эмиш: “бир чумчук бир думалаб туя бўлиб, учиб бориб, бир қиёфатдага қараганда, туядек оғирликдан қиёқ тоғ бўлгон эмиш” ва хоказо, демак Қўқонхўжа ўртоқ халқга етти соат тутол сўзлаб берди” дейди. Бинобарин мажлислардаги сўзланган нутқлар мазмунан тутолдан ўзга нарса эмас, дейди муаллиф.

Давлат тўнтаришининг дастлабки йилларида нарх навосини суриштирмай маҳаллий халқ вакилларига товон тўлатиш (контрбуция), эл мол-мулкни давлат фойдасига ўтказиш (реквизиция) баҳонасида аҳоли таланган. 1919 йилда Тошкентдаги Хўжа Аҳрори валий жомесида бу масалага бағишланган халқ йиғилиши ўтказилган. Йиғилиш Туркистон ҳукуматининг бу масаладаги фаолиятини қоралаган. Йиғилиш-митингда қатнашган ҳукумат вакиллари иштирок этиб, ўз қилмишларидан тонадилар. Митинг ҳукумат олдига реквизиция ва контрбуцияни тўхтатиш ва бир қатор таклифларни қўйган. Аммо шунга қарамай инқилобий бошбошдоқлик давом этган. Бу масала билан шуғулланаётган ташкилотларга ўз шахсий манфаатини ўйлайдиган шахслар ўрнашиб олган.

“Иштирокиюн” газетасида “Ишчи” таҳаллуси билан босилган “Ости-устига” кичик фельетони айни шу масалага бағишланган. Ташкилотларда ўрнашиб олган кишиларнинг фаолиятини “Ярим-ярим боғи” деган болалар ўйинига ўхшатади. Бу ўйинда болалар икки гуруҳга бўлиниб, ўзларига гуруҳ раҳбари тайинлайдилар.

яшамаган. Иккинчи бир Қўқонбоев, асли фарғоналик бўлиб, Тошкентга 30-йилларнинг бошида келган ва асосан харбия комиссариатда ишлаган.

²⁹ Турк ўгли – Туркистон совет республикаси комиссарларидан бири - Муҳаммадали Юсуфалиевнинг таҳаллуси. У кўпинча “Иштирокиюн” ва бошқа газеталарда М.Али имзосини қўлаган. 1937 йилда қатагон қилинган.

³⁰ Исахон аълам Бадалхўжаев, 1920 йилда “Маҳкамай шаръия” бошлиғи, кейинчалик фатво бўлими аъзоси.

³¹ Тотли – шарқшунос, “Турон” ва “Чигатой гурунги” аъзоси, ўша даврда эски шаҳар фирка котиби Лазиз Азиззода (1897-1987)нинг адабий таҳаллусларидан бири.

Олишувда қайси томон ютқазса, ўша томон боласи ютган томон вакилини устига миндиради. Гуруҳ бошлиғи кўрсатган манзилгача опчиб кетаверади. Кўрсатилган манзилга боргач, уй эгаси қандай буйрук берса шуни бажаради. Масалан, у йўлда давом этинг деб буюрса, опичган бола ост бўлиб кетаверади, агар у “ост-устига” деб буюрса минган ост бўлиб, миндирган уст бўлади. Яъни вазият тақозоси билан ост-устга чиқади.

Тошкент шаҳрида 1917 йил охирида собиқ лошмон, яъни мардикор-ишчилар ташаббуси билан ташкил қилинган “Меҳнаткашлар ташкилоти” ва “Турон” жамияти фаолият кўрсатган. Ана шу икки ташкилотни “Ярим-ярим боғи” ўйинидаги болалар гуруҳига ўхшатади. Гуруҳ курашида “Турон” чакқонлик қилгани учун “Меҳнаткашлар ташкилоти” қуйига тушиб қолади. Ана шу даврда контрбуцияга тортилган кишилар орасида оддий меҳнаткашлар ҳам, ўртаҳошлар ҳам бўлган. Кейинги ташкилотта манфаатпараст кишиларнинг келиши натижасида норозик аризалари давлат идораларига ёғила бошлаган. Бу ҳақда Ғози Юнус “ҳақсиз контрбуция солунган кишилар хусусида ўз вақтида “Иштирокион”да ёзгон эдим”, дейди. Фельетонда бу масалага янада кенгроқ ёндошади. “Тўғриси яъни ёзсанг тарафкашлар тарафиндан сўкулурсан. Эндиги вақтда озми, кўчаларда тутуб сўкканлари, майли, сўкаберсинларчи. Контрбуция комиссиялари ўзининг боёқиш боласиндан ғариб кўрсатса-да, ишлаган жиноятида майдонда турубдурки, келиб зиёфатин едирган буржуйларни қолдируб кетиб, хатто реквизиция қилинган арабаларин қайтуб олиб берди. Бундан бошқа ишларини ёза берсак гап кўпайиб кетар” дейди. Аммо меҳнаткашлар ҳам тинч ётмай темир йўлчиларга мурожаат қиладилар. Улар устиларидаги рўдаполарни, яъни манфаатпарастларни тушуриб ости-устига дегандек “Ҳозир эски шаҳарда халқ ҳукумати қурулуб, ҳукумат ишчилар қўлига ўт”ганини маълум қилади. Фельетон синфий нуқтаи назардан ёзилгандек таассурот қолдирса-да, аслида совет ҳукумати Туркистонда олиб бораётган ғайриқонуний сиёсатни ҳажвий бўёқларда акс этдиради. Маҳаллий аҳолини оғир тўловлар билан букиб қўйилгани далилланади. “Бечора Розикбой ака” фельетони шу мавзунинг ўзига хос давомидир.

Ғози Юнус – Шапоқ махзумнинг “Бечора Розикбой ака” кичик фельетони тошкентлик Розикбой Каримжонбой ўғлига бағишланган. Бой совет ҳукуматига 50 минг сўм товон тўлаган. Унинг доимо

эски вақтларни кўмсаб яшашини ҳажвий тарзда очишга уринган. Розикбой тушида ўзи соғинган даврни кўради. Николай билан учрашувга пошшо томонидан совға қилинган тўнни кийиб бормоқчи бўлиб сўраганда, ўғли Адҳам ЧК тинтув (обиска) пайтида олиб кетганини айтади. Ота-бола зинадан тушаётганда Розикбой уйғониб кетади. Фельетон юзаки караганда, ўтмишини кўмсаб яшаётган, совет давлати кафангадо қилган собиқ бойни тасвирласада, аслида ЧК халқнинг энг сўнгги нарсасигача талаганини тарих учун муҳрлаб кўяди.

1918-1919 йилларда на марксизмни ва на исломни чуқур билмайдиган Ориф Клиблеев, Неъмат Ҳакимга ўхшаш кишилар марксизм билан исломни апоқ-чапоқ, ака-ука қилиб кўрсатишдек сохта ва қалбаки тушунчани Туркистон халқи орасида тарқатишга интилган. Халқни сиёсий соддалигидан фойдаланиб кенгашлар ҳукумати олиб бораётган ғайриқонуний, тажовузкор сиёсат туфайли азоб чекаётган маҳаллий халқни сиёсий ва ҳарбий кўтарилишга айланмаслиги, шўро тарихчилигида “Босмачилар ҳаракати” деб аталган халқ ҳаракатини кенгайиб, умуммиллий ҳаракатга айланиб кетишидан кўрқиб, сохта фалсафа билан алдашга киришган. Шалоқ махзумнинг “Ислом ва коммунизм” фельетони шу масалага бағишланган.

20 йилларда бўйига Петербургдан то Термизгача, энига Киевдан то Владивостокгача бўлган жўтрофий кенгликда жойлашган шаҳарларнинг барчасида турли соҳаларда, жумладан тажовузкор инқилоб мафқурасини ташвиқот қилувчи мақолалар матбуотда босилган ҳамда пулли ва пулсиз маърузалар ўтказилган. Ана шундай мақолалардан бири “Иштирокиюн” газетасида босилган Аитовнинг “Уламолар вазифаси”³², яна бир муаллифнинг “Шариат ҳукми-виждон ҳукмидир”³³ мақолаларидир. 1921 йил декабрда Тошкентда “Ислом ва коммунизм” мавзуида маъруза ўқилган. Ҳажвчи маърузага тўхталар экан, “дунё яратилгондан тортиб, дунё тамом бўлгунча ва бўлғувси нарсаларни сўзлаб, исломни коммунизмга, коммунизмни исломга татбиқ, ташриҳ этиб чиқди”. “Қаердандир Айитиб”³⁴ деган киши ўз вазифаси хомушлик экан, сўзлашга киришди”.

³² “Иштирокиюн”. 1919 йил, 10 июль

³³ “Иштирокиюн”. 1919 йил, 18 январь

³⁴ *Айитиб* – тўғриси: Аитов. Исми, касб-кори номалум шахс. Унинг қимлиги тўғрисида матбуотда хабар учратмадик.

Хомушлик, яъни курулсиз, ассосиз равишда маъруза қилган ҳар қандай киши қоқилиши турган гап. Шу боис маърузасининг асоси бўлмагани учун муаллиф “Айтиб каби тескаричи бир аҳмоқ айғирга хуррият калом берар экан, ҳал бўладирган масалалар ҳал бўлмайди. Булар фақир халқнинг гўштини емоққа ва қонини ичмакка ҳар вақт ҳозирдирлар” дейди. Масаланинг ниҳоятда заминсиз ва халқни алдов учун қилинган бир иш эканини таъкидлайди. Шу боис сарлавҳа остига “Ана дўл, ана валвала, Ана тўй, ана томоша”, – эпиграфни келтиради.

Ҳажвчи ўз асарлари мавзуни ҳажв бўёқлари билан зеб берилган санъат асарига айлантиришга интилмайди. Унинг услубига кўра муаллиф ижтимоий, сиёсий ва маиший мавзуни ҳажв наштари билан ниш уруб кўрсатишда деб билган. Шунинг учун Абдулла Қодирий ҳақли равишда унга эътироз билдирган.

Ғози Юнус – “Шапоқ махзум”, “Ишчи. Ғ”. тахаллуслари билан “Иштирокиюн”, “Қизил байроқ”, “Туркистон”, “Инқилоб” нашрларида босилган хилма-хил мавзудаги “кичик фельетон” ва “ҳангома”ларида ушбу жанрларга хос заҳархандалик, кесатик, киноя, бўрттириш, пичинг етакчи ўрин тутса-да, бироқ мавзуга публицистик ёндошув руҳи хийла устунлиги сезилиб қолади. Композиция, бадиий яхлитлик талаблари меъёрига етмагандек таассурот қолдирса-да, аммо давр ўртага олиб чиққан ҳолатларнинг ўзи зеб берилмаса-да, ачинарли кулгулик ҳолатлар эканини уқтиради ва халқнинг “ўлганимнинг кунидан қаҳ-қаҳ уриб куламан” ҳикматини хотирга беихтиёр келтиради. Шу билан бирга адабиётшунос Абдурахмон Саъдийнинг Ғози Юнус ҳажвиёти янада қувват олаётганини, “Ҳажвлар кўпрак сиёсий ва ижтимоий мавзуларда бўлди” деган фикрларини ҳар жиҳатдан тасдиқлайди.

Ғози Юнус “Иштирокиюн”, “Қизил байроқ”, “Туркистон” газеталари билан бир қаторда “Инқилоб”, “Машраб” журналларидан ташқари ўзи асос солган ва биринчи муҳаррир бўлган “Муштум” ҳажвий журналида талайгина тахаллуслар билан кўпгина шеърини ва насрий ҳажвияларни эълон қилганки, “Ғози Юнус ва “Муштум” бу энди алоҳида мавзудир.

САТТОР ЖАББОР ВА УНИНГ ИЛМИЙ-АДАБИЙ МЕРОСИ

Ўзбек адабиётининг олмониялик тадқиқотчиси Зигрид Клаймихел билан суҳбатда у ўтган асрнинг 20-йилларида Туркистондан Берлинга ўқишга юборилган талабалардан бири, бизга кимёгар олим сифатида маълум бўлган Саттор Жабборнинг “Кутулиш йўлида” номли адабий-танқидий йўналишдаги асари ҳақида гапириб қолди. Устоз адабиётшунос олим Наим Каримов “XX аср ўзбек адабиёти манзаралари” китобида ҳам ушбу манба Саттор Жаббор қаламига мансублигини таъкидлаб ўтганди³⁵. Аммо илмий жамоатчилик мазкур асарнинг мазмун-моҳияти, ёзилиш тарихи, сабаблари ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмас. Шерали Турдиев “Улар Германияда ўқиган эдилар” (Тошкент, 2006) китобида ҳам асосан олимнинг кимё соҳасидаги фаолияти ҳақида маълумот берган. Демак, айтиш мумкинки, у ҳам Саттор Жабборнинг мазкур китобидан хабардор бўлмаган.

Кимёгар олимнинг Берлинда XX аср адабиёти тарихига оид китоб ёзиши тасодифми ёки бунинг бошқа бир сабаблари борми? Профессional адабиётшунос XX аср адабиёти намоёндалари ижодини қай даражада баҳолаган? Фитрат, Чўлпон, Боту, Элбекка замондош олимнинг бу асари бизга маълум бўлмаган ҳақиқатларни очиб калити бўла оладими, 20-30-йиллардаги адабий жараён ҳақида янги тасавурлар бериши мумкинми?

Саттор Жаббор ҳаёти ва ижодига бағишланган манбалардаги маълумки, у 1922-1931 йилларда Германияда яшаб, 1925-1931 йилларда Германиянинг Берлин ва Хайдельберг шаҳарларидаги ўрта ва олий ўқув юртларида таҳсил олган. 1931 йили Ўзбекистонга қайтиб, Ўрта Осиё Давлат тиббиёт институтида дастлаб биохимия кафедраси, 1935-1937 йилларда эса ноорганик кимё кафедраси мудири бўлиб ишлаган, Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш Халқ комиссарлигидаги коллегияга, ЎзССР Маориф комиссарлиги қошидаги Илмий кенгашга аъзо бўлган. 1937 йил 8 январда эса “аксилинқи-

³⁵ Бу ҳақда қаранг: Каримов Н. XX аср ўзбек адабиёти манзаралари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008.

лобий муҳожир миллатчилар ташкилотининг аъзоси” деган айб билан қамокқа олинган.

Саттор Жаббор Германияда профессорлар Шлейн ва Буденштейнлар билан яқин алоқада бўлган. Ўзбекистонда ишлаган пайтида эса хизмат вазифаси унинг немис профессори Энгланц билан мулоқотда бўлишини тақозо этган. Афсуски, бундай устоз-шогирдлик ва ҳамкасблик муносабатлари унинг қамокқа олиниши ва ноҳақ қатағон қилинишида аргумент вазифасини ўтаган. Олим 1938 йил 9 октябрда шахсга сиғинишнинг бегуноҳ қурбони бўлган.

С.Жаббор тергов органларига берган кўрсатмаларида ўзининг “эътиқодли миллатчи” эканлигини эътироф этган. Шунингдек, тазйиқ остида “моддий манфаат юзасидан” мақолалар ёзганлигини ҳам тан олган. Бу иккала факт уни жар ёқасига олиб бориб қўйган. Бироқ бугунги кунда шўролар наздидаги “эътиқодли миллатчи”-нинг “миллатпарварлик эътиқодида собит турган инсон” сифатида талқин қилиниши кундай равшан.

Биз унинг мақола ва рисолалари икки факторга кўра юзага келган, дейишимиз мумкин. Улардан биринчиси миллий эътиқодга садоқат туфайли Туркистон адабиёти ҳақидаги мулоҳазаларини Ғарб матбуотида баён қилиш истаги бўлса, иккинчиси моддий манфаатдорликдир. Чунки Саттор Жаббор Германияда яшаган пайтида 1924 йилгача Бухоро Халқ Жумҳуриятдан стипендия олиб турган. 1926 йилдан 1930 йилгача Ўзбекистон жумҳурияти стипендиясини ҳисобидан ўқиган. 1930 йилда стипендия тўхтатиб қўйилгач, у Берлин дорилфунуни қошидаги Александр Гумбольд жамғармаси томонидан берилган маблағ ҳисобига яшаган. Маълум муддат Браурай пиво заводи қошидаги кимё лабораториясида ҳам ишлаган. Демак, унинг Германия газета-журналлари - “Ост Ойропа” журнали, “Дейка Альгемейна Цейтунг”, “Дейш Таис Цейтунг” сингари газеталар учун ўзбек шоир-ёзувчилари ва бошқа адабиёт намояндалари ижоди ҳақида мақолалар эълон қила бошлаганлиги, бир жиҳатдан, ўқиш ва кундалик эҳтиёжларини қоплаш мақсади билан боғлиқ бўлган. У жаҳид адабиёти намояндаларининг миллатпарварлик руҳида ёзилган шеърларини ҳам немис тилига таржима қилиб нашр этади. Жумладан, Фитратнинг “Қор”, Чўлпоннинг “Балжувон” шеърлари Берлинда, немис тилида илк бор нашр этилган.

Албатта, унинг бошқа соҳага қўл уриши сабаблари изоҳланар экан, “қўлдан кетган” ватандаги ижтимоий-сиёсий, адабий-илмий

жараёнларга бeфaрк эмaслиги фaктoри дoминaнтлик қилaди. Бинo-барин, С.Жабборнинг мақoлaлар ёзиш, “Қутулиш йўлида” китoбини яратиш вa таржимaгa қўл уришдaн икки мaксaдни - Туркистондaги ижтимоий-сиёсий вoкeаларнинг aсл мoҳиятидaн oлмoн хaлқи (кeнг мaънoдa бутун Еврапa)ни хaбaрдoр қилиш вa шундaн мaънaвий-руҳий кaнoат туйиш ҳaмдa иқтисoдий тaнгликдaн қутулишни кўздa тутaди.

С.Жаббор миллaтнинг бир зиёлиси сифaтидa Тoшкeнт кутубxoнларининг вайрон бўлaётгaни, мaҳaлий aҳoли ўртaсидa мустaмлaкaчи дaвлaтнинг ижтимоий, миллий вa иқтисoдий сиёсaтидaн нoрoзилек кайфиятининг кучайгaни, хoриждa тaҳсил oлaётгaн тaлaбaлар oилaсигa кучли бoсим ўткaзилaётгaнигa бeфaрк кaрaб турa oлмaсди. Бу ҳaқдaги хaбaрлар унинг ёш вa қайноқ қaлбини лaрзaгa сoлгaн, фикридa тугён уйғoтгaн. Тaассуфки, 1930 йилларнинг oхирларигa кeлиб, бу жараёнлар унинг шaхсий вa oилaвий ҳaётини ҳaм четлaб ўтмaгaн.

С.Жаббор кунларнинг биридa Туркиядaн ўқишгa кeлгaн ёш Хайри Тoқай билaн Берлин шaҳридaги “Oзaри” рeстoрaнидa учрaшиб қoлaди. Хайри Тoқай Берлингa эндигинa кeлгaн ёш турк тaлaбaси бўлиб, бу ердa иқтисoдийёт сoҳaси бўйичa тaҳсил oлaётгaн эди. Тaсoдифни қaрaнгки, турк тaлaбaси ҳaм иқтисoдий тaнгликдaн қийнaлaётгaнди. (Аслидa, 1920-1930 йиллардa хoриждaн Гeрмaниягa ўқишгa кeлгaн бoшқa тaлaбaлар ҳaм мoддий жиҳaтдaн бирдeк азoблaнишгaн.) Сaттор Жаббор вa Хайри Тoқай бу oғир вaзиятдaн қутулиш учун Туркистон aдaбиёти ҳaмдa ўлкaдaги ижтимоий-сиёсий вoкeалaргa oид китoб ёзишни рeжa қилaдилар. Улар ёзилaжaк китoбни “Қутулиш йўлида” дeб нoмлaшни рeжaлaшгиришaди. Дунё эътиборидa бўлгaн Мaркaзий Oсиёдaги сиёсий-ижтимоий жараёнлар Туркиa фуқaрoларини ҳaм эътиборсиз қoлдирмaслигини билиб, уни Туркиядa нaшр этишни мaқсaд қилишaди. Сaттор Жаббор турк тилини, Хайри Тoқай ўзбекчaни билишмaгaни сaбaб улар ўзбек-турк тиллaри қўшилмaсидaн иборaт ўртa бир лисoндa мулoқoт қилишгaн. Китoб мaтни ҳaм мaнa шу “ўртa тил” aсoсидa ёзилгaн. Зигрид Кляйнмихeл ушбу китoбгa ёзгaн тaқризидa унинг тилини “гибрид тил”, дeб aтaйдигa³⁶. Сaттор Жаббор вa Хайри Тoқай мaтн устидa oлти ой тинимсиз ишлaйдилар. Ниҳoят, 1931 йилдa

³⁶ Kleinmichel Sigrid. A work on Central Asian Literature in a Turkish-Uzbek mixed language // Kunde des Morgenlands, Wien, 2004. – Pp.382-389.

китобни нашрга тайёрлаш ишлари тугайди. Саттор Жаббор уни устози (Шлейн ёки Буденштейн бўлса керак) лабораториясида, икки нусхада, немис харфларида териб чиқади ва бир нусхасини Хайри Тоқайга бериб, иккинчисини ўзи билан олиб қолади. Отасининг кутилмаган вафотидан сўнг С.Жаббор ўқишини ташлаб, 1931 йилнинг март ойи охирида Тошкентга қайтишга мажбур бўлади.

Табиийки, С.Жаббор мазкур китобнинг асл нусхасини ўзи билан Тошкентга олиб келади. Тошкентга қайтгач, у ўртоғи Хайри Тоқайга фақат биргина хабар юборади. Мазкур хабарда ўзининг Тошкент Давлат тиббиёт институтида дарс бераётганлигини билдирган. Германиядан жўнаб кетиши олдида замон қалтислиги боис, икки ўртоқ ўзаро алоқаларида эҳтиёткорлик юзасидан махсус кодлардан фойдаланиш ҳақида келишиб оладилар. С.Жабборнинг мазкур хатида ҳам Тошкентдаги оғир турмушга оид баъзи бир изоҳлар код орқали ўз ифодасини топган. Хайри Тоқай дўстига бир неча марта хат ёзса ҳам уларга жавоб ололмайди. У С.Жаббордан бирор-бир хабар олиш умидида Берлиндаги туркистонлик талабалар учрашадиган кафе-барга бир неча марта боради. Аммо ҳеч бир натижа бўлмайди. Георгий исмли сотувчи Хайри Тоқайга Тошкентдан хабар кутишини маслаҳат беради. У бир неча ойдан кейин кафе-барга борганида, дўстининг Сибирга сургун қилинганлиги ҳақидаги хабарни эшитади.

Бу тарихий ҳақиқатга мос эмас. Чамаси, 1937 йилда С.Жаббор сингари “халқ душмани” сифатида айбланиб, қамокқа олинган кишилар ҳақида тарқалган “миш-миш”лардан биридир. Бу хабарни эшитиб, чорасиз қолган Х.Тоқай китобни ўғлига қолдиришга мажбур бўлади. 1931 йилда нашр этилиши мўлжалланган китоб орадан қарийб 70 йил ўтгач, 2000 йилда Истанбулда чоп этилади. Қўлёзма тилшунос олимлар А Сумру Ўзсой, Эсра Карабасак, турколог Клаус Шўниглар томонидан тайёрланган, Ингеборг Балдауф сўзбошиси билан нашр этилган.

Ушбу қўлёзманинг С.Жаббордаги нусхаси ҳақида ғоятда кам маълумотларга эга бўлганимиз боис унинг аслиятга нечоғлик адекватлиги ҳақида сўз юритиш имконсиздир. Мухаррирларнинг фикрича, “Қутулиш йўлида” китоби Хайри Тоқайнинг 1931 йилдаги нусхаси асосида нашр этилган ва бу ҳозирча матннинг ягона нусхаси ҳисобланади. Китоб қўлёзмасининг ҳар бир саҳифасида ўрта тил асосидаги асл қўлёзма матн, иккинчисида унинг инглизча

таржимаси берилган. Муҳаррирлар китобхонлар даврасини кенгайтириш мақсадида унинг дастлабки бўлимларида ўзбек ва турк тилларининг лексик, фонетик, фонологик, морфологик хусусиятларини Саттор Жаббор ва Хайри Тоқай тайёрлаган матн асосида текширишган. Аммо Зигрид Клаймихел ушбу китобга ёзган тақризда матннинг тил нуқтаи назаридан қилинган таҳлилидан қониқмаганлигини айтади. Унинг фикрича, мутахассислар 1930 йиллардаги ўзбек ва турк тилларини яхши билмаганликлари, матн замонавий туркий тил меъёрлари нуқтаи назаридан таҳлил қилинганлиги боис унда жуда кўп хатоларга йўл қўйилган. Немис олимаси шундай хатоларни мисоллар билан аниқ кўрсатиб берган³⁷.

Муаллиф китобнинг дастлабки (“Туркистонда янги шоирлар”) бўлимида туркий халқлар ўтмиши, тарихи, мумтоз адабиётимиз намояндалари Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Лутфий, буюк алломалар Мирзо Улуғбек, Ибн Сино ҳақида маълумот беради. XVIII асрдаги Шарқ таммадуни ҳақида гапириб, ўша даврдаги Самарқанд, Бухоро, Қўқон каби шаҳарлар бугунги Париж, Берлин, Лондон билан бемалол рақобатдош бўла олиши мумкинлигини таъкидлайди. Сўнгра замонавий ўзбек адабиётига кириб келаётган янги шоирлар сифатида Мирий, Сиддикий, Сўфизода, Ҳамза Ҳакимзода ва Тавалло ижоди ҳақида тўхталади. Уларнинг шеърларидан намуналар келтиради.

Буюк алломалар ҳақида келтирилган маълумотлар ахборот характеридаги ўтмишга экскурс бўлса-да, муаллифларнинг XIV-XVIII асрлардаги Шарқ таммадуни ҳақида ифтихор билан сўз юритиши, ўша даврдаги Самарқанд, Бухоро, Қўқон каби шаҳарлардаги маданий тараққиётни Европа билан қиёслаши ижобий ҳодиса эди.

Саттор Жаббор ҳар бир шоирнинг адабий жараёндаги ўрни, ижодидаги йўналишлар, муҳим нуқталар ва уларнинг ижтимоий-сиёсий воқеаларга қандай позицияда туриб ёндашганлигини объектив таҳлил этади. Масалан, Мирийни қадимги туркий адабиётнинг яхши билимдони деб билади, унинг мумтоз адабиётга, Навоийга эътиқодини ғазаллари воситасида кўрсатиб беради.

Ҳамза ижоди хусусида тўхталиб, уни ўз миллати ва эътиқодидан воз кечган, ҳеч бир иккиланишларсиз шўролар билан тил би-

³⁷ K l e i n m i c h e l Sigrid. A work on Central Asian Literature in a Turkish-Uzbek mixed language // Kunde des Morgenlands, Wien, 2004. Pp.382-389.

риктириб, дўстларига қарши чиққан шахс сифатида баҳолайди. “Мусикашунос ва шоирнинг аянчли тақдирига ҳеч қандай ачиниш имкони йўқки, у сиёсий ўйинлар қурбони бўлиб, Туркистон тарихида қора доғлар қолдирди”, деб ёзади муаллиф, қатъий ва ҳеч қандай иккиланишсиз³⁸. Англашиладики, С.Жаббор ҳам Ҳамзанинг мустамлакачилар сиёсатига кўр-кўрона эргашган, “янги тузум”ни улуғлаб, уни қўллаб-қувватлаб, тор дунёқараши билан нотўғри позицияда бўлган шоир сифатида билган. Унинг бундай бир томонлама қарашлари Ҳамза асарлари билан шўро матбуоти орқалигина танишиш имконига эга бўлганлиги билан изоҳланади. Зеро, ўзбек адабиётшунослари Ю.Султонов, Л.Қаюмов, М.Раҳмонов, А.Бобохонов, М.Қўшжонов, Ғ.Мўминов, С.Мирзаев ва бошқаларнинг қатор илмий асарларида Ҳамзанинг ҳаёти, ижодининг ғоявий-бадий хусусиятлари, сиёсий, фалсафий ва ижтимоий қарашлари, анъана ва новаторлик масалалари ёритилган. Улар Ҳамзанинг серкирра ва мураккаб ижодини ўрганишга катта ҳисса қўшдилар. Аммо, аскарият тадқиқотларда Ҳамзанинг ижтимоий тузум олдидаги хизматларини бўрттириб кўрсатиш тамойили устувор бўлганлиги сабабли, унинг ўзбек адабиёти олдидаги асл хизматларини ёритиш бир мунча сояда қолди.

Саттор Жаббор ҳам Ҳамза ижоди моҳиятини унинг дунёқарашига боғлаб талқин қилиб, манбалар танқислиги боис шоир ижодининг ички такомил босқичларини етарлича англаб етмаган. Унинг ижтимоий фаолияти: муаллимлик, маданий оқартувчилик, тарғиботчилик, мухаррирлик, театр ташкилотчилиги, истеъдодли ёшларни йиғиши, суфлёр, артист, режиссёр, муаллиф сифатида ғайрат кўрсатишига етарлича аҳамият бермаган. Натижада, бир ижодкор ва фидойи инсон ҳаёти ва ижодининг мазмуни ноҳолис ёритилган. Унинг синфий кураш қурбони экани назардан қочирилган. Анъанавий шеър тузилиши масалалари билангина чекланиб қолмай, халқ шеърини тузилишига фаол мурожаат қилгани, ижодий мероси ифода воситалари ва образлар оламига кўра ранг-баранглиги мутлақо эътиборсиз қолдирилган. Китоб муаллифлари шоирнинг халқ тили бойлиги ва оғзаки ижодига мумкин қадар яқинлашишга интилиб, халқ театри усулларида унумли фойдалангани, адабиётимизнинг ғоявий-бадий савиясини кенгайтиришга интил-

³⁸ S e t t a r J a b b a r. Kurtulus Yolunda. – Istanbul. In Kommission Bei Franz Steiner Verlag Stuttgart, 2000. – S.106.

гани, ижтимоий муаммоларни куйинчаклик билан кўламдор ифодалашга ҳаракат қилганидан беҳабар бўлишган кўринади.

Китобнинг иккинчи бўлими Фитрат, Боту, Элбек, Чўлпон, Мағжон Жумабой ижоди таҳлилига бағишланган. Муаллифнинг асосий эътибори Фитратга қаратилади. Унинг Туркистондаги ижтимоий-сиёсий фаолияти, миллатга бўлган садоқати, миллатпарварлик руҳида ёзилган шеърларини таҳлил қилади. Фитратни туркий адабиётга янги шакл олиб кирган ёзувчилардан ҳисоблайди. Ижодини Мирий, Сиддиқий каби шоирлар билан қиёсан таҳлил этиб, ўзига хос нукталарни кўрсатишга ҳаракат қилади.

С.Жаббор Фитратнинг “Ҳинд ихтилолчилари” асари ҳақида ҳам эътиборли маълумотларни келтиради. Маълум бўлишича, Фитрат Бухорода маориф ноziри лавозимида ишлаб юрган пайтларида шахсий фондидаги асарни С.Жабборга тақдим этган ва асар 1923 йилда илк бор Берлинда нашр этилган. Шу ўринда алоҳида қайд этиш керакки, “Ҳинд ихтилолчилари” 1944 йилда Миллий Туркистон комитети қошидаги адабий-илмий бўлимнинг топшириғига биноан лотин ҳарфларида Берлинда иккинчи марта нашр этилган. Уни Вали Қаюмхон билан А.Вон Габаин нашрга тайёрлаган. Ҳозирда ушбу асар Берлиндаги “Миллий кутубхона” фондида ноёб манба сифатида сақланмоқда.

Баъзи бир хорижий фитратшунослар мазкур драма ҳинд тилига ҳам таржима қилиниб, Ҳиндистон театрларида намойиш этилган, деган маълумотни беришади. Зигрид Клаймихел мавжуд факт ва Фитратга яқин шахсларнинг хотираларига таяниб, ушбу маълумотнинг бежиз эмаслигини айтади. Олиманинг ёзишича, Жаваҳарлал Неру Ўзбекистонга келганида Фитратнинг мазкур асари Ҳиндистоннинг озод бўлишида жуда катта аҳамиятга эга бўлганлигини айтган экан.

С.Жаббор “Ҳинд ихтилолчилари”ни Шиллернинг миллий озодлик ғояси билан йўғрилган машҳур халқ драмаси “Вилгельм Телль” (“Wilhelm Tell”, 1804) асари билан қиёслади. Шиллер немис халқининг Наполеон кўшинларига қарши курашида Швейцария тоғларидан илҳом олган бўлса, Фитрат мазкур драмасини яратишда Ҳинд тоғларидан илҳомланган, деб ёзади муаллиф³⁹. Драмани ўқиган ҳар қандай китобхон гап Ҳиндистон ҳақида

³⁹ Sett ar Jabbar. Kurtulus Yolunda. – Istanbul. In Kommission Bei Franz Steiner Verlag Stuttgart, 2000. – S.134 (19).

эмас, балки Туркистон ихтилолчилари ҳақида бораётганлигини яхши англайди. Аммо, назаримизда, ҳар иккала драматург ижодидаги етакчи коллизия эркин дунёни барпо этиш орзу-идеали билан реал воқелик ўртасидаги зиддиятдан иборат. Агар ҳар иккала драма замирига назар солинса, уларда айнан ўша коллизия ётгани аён бўлади.

Фитрат асарда тасвирланган воқеани Ҳиндистон замирига кўчиришда бу макондан метафора сифатида фойдаланган. Асарда Ҳиндистон воситасида Туркистон халқи озодлиги ғояси ифода этилган. Айни типдаги қарашлар асар яратилган даврдаёқ мавжуд эди. Қизиғи шундаки, гегемон мафкура назоратчилари дастлаб матннинг ички ҳаётига яширинган асл моҳиятни тўлалигича тушуниб етишмаган. Шу сабабли драма Боку ҳудудларигача етиб борган, Туркия театрларида бир неча марта сахналаштирилган. Асар мустамлакачилик зулми остида эзилаётган туркий халқлар орасида машҳур бўлиб кетганидан сўнг, расмий цензура унинг сахнага қўйилишини тақиқлаган. 1925 йилдан бошлаб драманинг кутубхоналардаги барча мавжуд нусхалари йўқ қилинган.

С.Жабборнинг маълум қилишича, Фитрат амирнинг тутқунликдаги биродари Бухорога келишни истагани учун амир уни ўзига душман билган экан. Фитрат эса Афғонистоннинг Тошкентдаги элчихонасида анчагина обрўга эга бўлган, уни Афғонистонда ҳам жуда ҳурмат қилишган. С.Жабборнинг мазкур маълумоти Германия Ташқи ишлар вазирлиги қошидаги сиёсий архивда сақланаётган Германия ва Бухоро амири ўртасидаги ёзишмаларга оид айрим фактларни ойдинлаштиради. Ушбу архив ҳужжатларидан аён бўлишича, Бухоро амири 1928 йилда Германиядан мустамлакачиларга қарши курашишда ёрдам беришни сўрайди; айни мактубда Афғонистондан ҳам кўмак сўралганлиги, аммо уларнинг ёрдам беришларига ишончи комил эмаслигини айтади. Аммо ишончсизлик сабаблари мактубда кўрсатилмайди. Амирнинг Афғонистондан умидвор бўлмаслиги сабабларидан бири, балки амирнинг тахтдан йиқилиши тарафдори бўлган Фитратнинг Афғонистон билан яқин алоқада бўлганлиги билан боғлиқдир.

Хориждаги Фитрат фаолияти тадқиқига оид манбаларнинг кўпчилигида унинг 150 талабани Туркия ва Германияга юборганлиги айтилади. Ушбу маълумот “Кутулиш йўлида” китобида ҳам қайд этилган. Фитратнинг 1924 йилда Москвага жўнатилиш сабаби ҳам

айнан ўзбек талабаларини хорижга жўнатганлигида, деб кўрсатади китоб муаллифи.

“Фитратнинг – деб ёзади С.Жаббор, – бизга берган сўнги совғаси унинг энг сўнги “Қор” шеъри бўлди, ундан кейин шоир бошқа шеър ёзмади”. Фитрат С.Жаббор ва унинг дўстларига “Қор” шеърини совға қилиш билангина кифояланмай, унинг “Тилак” асарини ҳам таҳрир қилиб берган⁴⁰.

“Қутулиш йўлида” китобида Фитратнинг “Турк эли”, “Биз киммиз”, “Миррих юлдузига”, “Шарқ”, “Бехбудийнинг сағанасин изладим”, “Темур сағанаси устида”, “Ўғузхон” дан ўрнаклар”, “Қор” каби шеърлари ўрин олган. Муаллиф ушбу шеърларнинг барчасига ўз муносабатини билдириб, уларни бирма-бир таҳлил этган. Китобда ёзилишича, “Фитратнинг “Турк эли” шеъри 1923-1924 йилларга қадар халқ орасида жуда машҳур бўлиб, миллат қўшиғига айланган. У янги мактабларда, кўчаларда ўқилган пайтларда баъзи кексалар ўзларини йиғидан тўхтата олишмаган”⁴¹.

С.Жаббор шоирнинг “Қор” шеърини ҳам атрофлича таҳлил қилишга ҳаракат қилган. Муаллиф: “Фитрат миллатнинг ҳар тарафлама зулм исканжасида қолиб, мустамлакачиларга қул бўлиб, бегуноҳ қурбон бўлаётганликларига гувоҳ бўлган. Аммо у ҳеч қачон умидсизликка тушмаган. У озод кунлар келишига ишонган. Худди ерга тўкилаётган, эриб, кейин яна парчаланиб, осмонга қайтаётган қор каби, юртнинг бир кун бўлмаса, бир кун мустақил бўлишига умид қилган. Бир кун келиб, Туркистоннинг ўз эрки, озодлиги бўлишига ишонган”, деб ёзган⁴². С.Жаббор “Қор” шеърдаги айрим сатрларни Навоий ғазаллари билан қиёслаган. Мазкур шеърни Фитратнинг энг гўзал ижод намуналаридан бири сифатида кўрсатиб, уни немис тилига таржима қилган.

Кўринадики, С.Жаббор Фитратнинг “Қор” шеърини яхши адабиётшунос даражасида таҳлил қила олган. Матннинг ички ҳаётига яширинган асл моҳиятни чуқур идрок этиб, тўғри хулосаларга келган. Бухоро жадидчисининг озодлик ҳақидаги сўнмас орзу умидларини қор парчаларига менгзашида ҳам С.Жабборнинг санъаткорона маҳоратга эга бўлганлигини кўриш қийин эмас. Адабиётдан

⁴⁰ Қаранг: Турднєв Ш. Улар Германияда ўқиган эдилар. Т.: “Фан”, 1991, Б.28.

⁴¹ Settar Jabbar. Kurtulus Yolunda. – Istanbul. In Kommission Bei Franz Steiner Verlag Stuttgart, 2000. – S.118.

⁴² Settar Jabbar. Kurtulus Yolunda. – In Kommission Bei Franz Steiner Verlag Stuttgart, 2000. – S.146.

деярлик узок бўлган кимёгарнинг ўзбек адабиёти тахлилига оид бундай нозик кузатишлари бизни чиндан ҳам хайратга солди.

“Кутулиш йўлида” китобининг Чўлпон ижоди тахлилига бағишланган қисми ҳам эътиборли. “Чўлпон, – деб ёзади С.Жаббор, – XX асрнинг энг машхур шоири, ўз шеърлари билан мустамлакачиликка қарши курашган, жаҳолат ва куллик оловида ёнган афгор халқини золимлардан ҳимоя қилган миллат қаҳрамонидир”⁴³. Унинг нафақат Осиё, балки Европада ҳам машхур бўлганлигини, “Фарғона” (“Гўзал Фарғона”) шеърининг нафақат Туркистоннинг шаҳар ва қишлоқларида, балки Боку, Истанбул, Берлин ва Москвадаги турклар тарафидан ҳам севилиб куйланаётганини айтади. Чўлпоннинг “Қор” шеърини тахлил қилар экан, уни ҳаёт ва ўлимдан кўркмайдиган, замондан қочмайдиган, кучли иймонга, руҳга эга шоир, деб атайди.

С.Жаббор мақолада Чўлпоннинг “нашр этилмаган, қалин жилдли “Олтин дафтар”и ҳақида ҳам маълумот берган⁴⁴. (Назаримизда, муаллиф 1921 йилда Германияга чиқиб кетишидан олдин кўрган қўлёмаси хусусида сўзламоқда. Чўлпоннинг “Билим ўчоғи” журналининг 1922 йил 1-сонида босилган “Йўл эсдалиги” сифарномаси сарлавҳаси пастига “1921 йил 27 май” санаси кўйилган. Унда йироқ йўлдан келган сайёҳ ўз тили билан ошкор этолмаган дардларини комил ишонч билан: “Меним қаламим айтқандир... Ўкунг!... Меним дostonларимни, “Олтин дафтар”ни”, - дейилади. Бизнингча, С.Жаббор ушбу асарни кўзда тутмоқда.) С.Жабборнинг фикрича, ушбу дафтардан кучли ижтимоий-сиёсий мавзудаги шеърлар ўрин олган бўлиб, улар Туркистон халқининг оғир ҳаётини акс этувчи ўзига хос ойна бўлган. “Олтин дафтар”га қирган шеърларнинг айримлари С.Жабборнинг болалигидан йиғиб юрган “шеърый архив”ида ҳам сақланган. Туркистон озодлиги йўлида қурбон бўлган, миллий қўзғолон раҳбарларидан бирига атаб ёзилган куйидаги шеър ҳам шу тўпламдан ўрин олган. С.Жаббор буни катта ҳажмдаги шеър деб айтади, аммо китобда ундан куйидаги парчагина келтирилган, холос.

*Кўнглингдаги оловларни сўнар, дея ўйлама,
У вулқондир, ёнар тоғдир, аччиғини қўзғама!*

⁴³ Кўрсатилган манба. – Б. 190 (44).

⁴⁴ Кўрсатилган манба. – Б. 198 (48).

*Юзларингда алангалар, қизил чўғлар тишиқарар,
Арслон янглиг юртни бузиб қулогингда ўқираар.*

*Ўтли кўнглим сирли сирнинг дарди билан ёнадир,
Кенг водийда қонли кафан тинчилигимни оладир.
Йиртқиқларнинг товушлари қулогимга чинглайдир,
Севган элим йиртқиқларнинг оёгинда⁴⁵ инглайдир!...*

*Менинг учун тилак бўлган чамбар бошли⁴⁶ йигитлар
У водийда тўладирлар, битмаганлар, тириклар.*

“Қутулиш йўлида” китобига Чўлпоннинг “Кураш”, “Қурбон”, “Халк”, “Ёруғ юлузга”, “Юрт кайғуси”, “Балжувон”, “Япроқлар”, “Мен ва бошқалар”, “Ўзбек қизига”, “Маҳмудхўжа Бехбудий хотирасига”, “Қор”, “Яна қор”, “Виждон эрки”, “Кўклам қайғуси”⁴⁷ каби шеърлари киритилган.

Китобнинг “Замонавий шоирлар” бўлимидан жой олган сўнгги ижодкор қозоқ шоири Мағжон Жумабойдир. Муаллиф шоирнинг шеърлари таҳлиliga деярли тўхталмаган, фақат ижодидан намуналар бериш – “Туркистон”, “Олисдаги оғамга”, “Оқсоқ Темур сўзи” шеърларини келтириш билангина чекланган.

Кейинги бўлимларида муаллиф Туркистондаги миллий озодлик (“босмачилик”) ҳаракатлари ва унинг байроқдорлари хусусида тўхталган. Муаллиф мазкур ҳаракатнинг асл моҳияти, уларнинг жадиdlар билан муносабати ҳақида анча аниқ ва объектив маълумотлар беришга ҳаракат қилган. “Қутулиш йўлида” китобининг сўнгги қисмида “Адабиётда гегемонлик учун кураш” масаласи тадқиқ этилган. Муаллиф миллий ва пролетар адабиёти масаласига муносабат билдирар экан: “Туркий адабиёт ҳеч қачон пролетар бўла олмайди, шўролар адабиётини яратмоқчи бўлган

⁴⁵ *Ёз* (yag) сўзи ўзбекча *ёз* сўзидан ўзлашган ёки “ёк” (yoq) “томон” маъносида ҳам қўлланилган бўлиши мумкин. Аммо ҳар иккиси ҳам шеър матнидаги маънога тўғри келмайди. Айни пайтда бу сўзнинг қўшимчаси ўзбекча эмас, балки туркчадир. Шу сабаб сўзнинг тугал маъносини бериш имкони бўлмади. Бу ҳақда қаранг: Кўрсатилган асар. – Б.311.

⁴⁶ “Босмачилар” (миллий озодлик ҳаракати курашчилари) жангта киришдан олдин бошларини бир ёрлик билан боғлаганлар. – Кўрсатилган асар. – Б. 201.

⁴⁷ Сагтор Жаббор китоби бир қанча туркумларга бўлинган. Жумладан, “Кўклам қайғуси”, “Табиатнинг жавоби” сингари рукндаги шеърларнинг Тошкент нашрлари билан қиёслаш зарур.

“қахрамон”лар аслида ҳеч қачон амалга ошмайдиган, мумкин бўлмаган нарса учун чиранмоқдалар. Туркистонда пролетарларнинг мавжудлиги туркий адабиётнинг пролетар бўлишини англамайди. Зеро, Олмонияда 16 миллион пролетарлар бўлгани билан унинг адабиёти ҳам шаклан, ҳам мазмунан миллий бўлиб қолаверган”, деб ёзади⁴⁸.

Айгиш мумкинки, Саттор Жаббор – ўз даврининг нафақат кимёгар олими, балки адабиёт тадқиқотчиси ва таржимони ҳамдир. У Туркистондаги ижтимоий-сиёсий воқеаларга дахлдор инсон. Шунинг учун ҳам у олмон халқи (кенг маънода бутун Европа)ни Туркистондаги жараёнларнинг асл моҳиятидан яхши хабардор қилиб, маънавий-руҳий қаноат туйган. С.Жаббор тадқиқотчи сифатида хорижий кутубхоналарда мавжуд бўлган манбалардан фойдаланиш билан бирга ўз хотираларига таяниб иш кўрган.

“Кутулиш йўлида” китоби айрим нуқсон ва камчиликлардан катъи назар, С.Жаббор адабиётшунослик илмидан йироқ кимёгар олим бўлса-да, давр адабиёти намуналарини шу тарзда таҳлил этиб, адабий танқидчи сифатидаги маҳоратини ҳам кўрсата олган.

Туркистондан хорижга юборилган ўзбек ўғлонларининг қай даражада истеъдодли ва ўзбек адабиёти бўйича ҳам чуқур билимга эга бўлганликларини биргина Саттор Жаббор тимсолида кўриш мумкин. Аммо афсуски, уларнинг адабий истеъдодлари ҳам ўзлари билан бирга бевақт хазон бўлган.

*Баҳром ИРЗАЕВ,
“Қатагон қурбонлари хотираси” музейи,
катта илмий ходим*

АЪЗАМ АЮБ – ИҚТИДОРЛИ ЖУРНАЛИСТ ВА ТАРЖИМОН

Чор мустамлакачилари ва совет тоталитар давлати раҳбарлари Туркистондаги миллатпарвар зиёлилар – атоқли давлат арбоблари, фан ва маданият намоёндаларини қатагон қилишдан мустамлакачилик тартибларини сақлаб туриш учун энг маккорона тарзда фойдаландилар.

⁴⁸ Settar Jabbar. Kurtulus Yolunda. – Istanbul. In Kommission Bei Franz Steiner Verlag Stuttgart, 2000. – S. 290 (94).

XX асрнинг 20–30-йиллари ўзбек матбуотини ўрганар эканмиз, шу даврда ўзбек журналистикаси тараққиёти йўлида фидойиларча ишлаган Чўлпон, Ғози Юнус, Мирмуҳсин Шермуҳаммадов, Санжар Сиддиқ, Абдулла Қамчинбек, Муҳаммад Ҳасан каби қатор таниқли ёзувчи ва журналистлар бўлганини кўрамиз. 1920-30 йилларда ўзбек матбуотининг шаклланиши ва тараққиётига салмоқли ҳиссасини қўшган журналистлардан бири Аъзам Аюбдир.

Аъзам Аюбов 1904 йил 21 августда Тошкентнинг Раис кўча деган маҳалласида хизматчи оиласида дунёга келган. Унинг отаси тошкентлик бир бойнинг қўлида саркор ва газмол савдоси билан шуғулланган. 1917 йилда отасининг вафот этиши Аъзам Аюбни мактабни ташлаб, оилани боқиш учун бозор-ўчар ишларига аралаша бошлаганига мажбур этади. Ёш Аъзам оилани боқиш билан бирга 1918 йилдан бошлаб Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг Хадрадаги етти йиллик “Намуна” мактабида ўқишни давом эттирди. У ерда Фитрат ва Қаюм Рамазонлардан сабоқ олди. 1919 йили устозининг тавсияси билан “Турон” кутубхонасига китоб ташувчи бўлиб ишга жойлашади. Ишдан бўш вақтида ўзбек, рус, турк тилларидаги китобларни мутоала қилади. Россия Телеграф агентлиги Туркистон бўлими томонидан нашр этилган “РосТА” деворий газетасини мутола қилиб боради. “Иштирокиюн” ва “РосТА” деворий газеталари таҳририятига бориб, у ерда Мирмулла Шермуҳаммад, Чўлпон, Ғози Юнус кабилар билан танишади. Тез орада “Иштирокиюн” газетасига мусахҳих ёрдамчиси бўлиб ишга жойлашади. Аъзам Аюб 20-йилнинг ўрталарида Ёш бухороликларнинг “Тонг” журналига мақолаларни оққа кўчирувчи котиб-мирза бўлиб ишга киради. Икки нашрдаги фаолияти давомида Абдулла Авлоний, Чўлпон, Фитрат каби шоир, ёзувчи ва журналистлардан адабиёт ва журналистика сирларини ўрганади.

1922 йил сентябридан “Қизил байроқ” газетаси “Туркистон” номи билан чиқа бошлади. Бу пайтга келиб журналистика соҳасидаги тажрибаси ошган ва жўшқин меҳнати билан танилган Аъзам Аюб шу газетада дастлаб бўлим мудири, кейин эса масъул котиб ўринбосари лавозимларига кўтарилди. 1925 йилдан “Туркистон” газетаси “Қизил Ўзбекистон” номи билан чиқа бошлайди ва Аъзам Аюб 1937 йилга қадар мазкур газетада масъул котиб ўринбосари вазифасида фаолият кўрсатди.

Ушбу газета тахририяти таниқли адиблар – Абдулла Қодирий, Элбек, Ойбек, Боту ва бошқалар келиб турадиган, ўзаро фикр алмашадиган манзил эди. Газетада қаламқаш сифатида танила бошлаган Аъзам Аюб бу адиблар билан тез-тез мулоқотда бўлади. Натижада унинг матбуотга бўлган қизиқиши ортади, матбуотда ишлаш учун фақат амалий тажриба етарли эмаслигини англайди. Шу боис аввал ўрта мактабни тугатади, сўнг САГУнинг ижтимоий фанлар факультетида ўқийди.

Аъзам Аюб 1925 йилда “Камбағал дехқон” газетасининг шаклланишида фаол иштирок этиб, 1925 йил июлидан 1926 йил июлигача шу газетада масъул котиб лавозимида иш юритади. Фаолияти давомида “Қизил Ўзбекистон” газетасининг иловаси бўлган “Ер юзи” номли суратли журналга 1926-1928 йилларда масъул котиблик қилади. Дунё маданияти, ижтимоий ҳаёти, жаҳон адиблари ижоди билан ўқувчиларини илк бор таништирган бу журналнинг сермазмун бўлишида Аъзам Аюбнинг хизмати катта бўлган. Кейинчалик бу журнал “Машъала”, “Гулистон” номлари билан чиқа бошлаганда у бу журналларда муҳаррир ўринбосари (1931-1937) бўлиб хизмат қилган.

Аъзам Аюб фақат матбуот ишлари билангина кифояланмай, адабий жараёнга ҳам фаол аралашшига интилган. Даврий нашрларда санъат ва адабий ҳаётга доир катор тақризлари эълон қилинган. У ўз мақолаларига “Аъзам Аюб”, “Чигатой”, “Аъзам”, “Аюб”, “Жимит”, “Газетчи”, “Томошачи”, “Тошкентли”, “А. А.” Тахаллуслари билан ҳам имзо чеккан.

Афсуски, мустабид тузум матбуотчи сифатида эндигина элга танилган, таржима соҳасида ҳам қалам тебрата бошлаган Аъзам Аюбнинг ҳаёт ва ижод йўлига нукта қўйди. У буржуа миллатчиси, 1929 йилдан Ўзбекистонни Совет давлатидан ажратиб олишни мақсад қилган махфий ташкилот аъзоси деган тухмат асосида ЎзССР ЖКнинг 66-моддасининг I-қисми ва 67-моддаси бўйича айбдор деб топилди. 1937 йил 15 октябрда унинг Тошкент шаҳри, Абдулла Тўқай кўчасидаги 19-рақамли уйида тинтув ўтказилади ва ўзи камоққа олинди. Турмуш ўртоғи Сожида Носирова, укаси Ориф Аюбов, сингиллари Муборак ва Мушаррафлар акаларини кўз ёшлари билан кузатиб қолдилар.

ЎзССР НКВДнинг 4-бўлими бошлиғи Агабеков қарори билан 1937 йил 2 ноябрда А.Аюбов биринчи марта терговга чақирилиб, уни пантуркизмда айблайдилар. 1937 йил 4 ноябрда А.Аюбовнинг

барча қаршиликларини синдириш мақсадида СССР НКВД генерал комиссари Ежов номига ёзилган аризага мажбуран кўл қўйдирилди. Унда ўзининг оилада миллий тарбия олгани ва бу уни А.Икромовга яқинлаштиргани, ёшлиқдан советлар ҳокимиятига қарши кураш олиб боргани, 1929 йилда эса Қосим Сорокин билан бирга миллатчилик ташкилотга киргани ёзилган эди.

1937 йил 5 ноябрда Аъзам Аюбов илк сўроқ баённомасига имзо чекади. Унда: “Аъзам Аюб 1918 йили Хадрадаги мактабда Хайдар афанди, Фитрат, Қаюм Рамазонлардан таълим олган. Мактабда ташкил этилган “Ёш юраклар” ташкилотига қабул қилинган. 1919 йилдан “Турон”да ишлаб, Авлоний, М.Уйғур, Ф.Хўжаев, Абдувоҳид қори ва бошқалар билан танишган. 1920 йил охириларида “Тонг”да ишлаб, Фитрат, Н.Тўракулов, Б.Солиев, А.Қодирий, Ботулар билан танишган. Сўнг А.Икромов муҳаррир бўлган “Туркистон”га ишга келган. Бу пайтда Қ.Сорокин газетада техник муҳаррир бўлиб ишлаган. У ерда Ғози Олим Юнусов, С.Сиддик, Чўлпонлар бор эди. 1924 йили А.Икромов Туркистон Компартияси Марказий Комитетига ишга ўтгач, А.Аюбов Қ.Сорокин билан бирга “Туркистон”, “Қизил Ўзбекистон” газеталарида иш олиб борган”, – деб ёзилган эди.

1937 йил 15 ноябрда НКВД терговчиси Тригулов томонидан тайёрланган қарорда ёзилишича, Аъзам Аюбнинг 1929 йилдан ўнгроцкийчи, миллатчи экани, ташкилотга А.Икромов ва Қ.Сорокинлар томонидан тортилгани “аниқланган”. Унгача “Ёш юраклар”нинг ташкилотчиларидан бири сифатида фаолият олиб боргани, А.Фитрат, О.Ҳошим, Қ.Рамазон билан бирга Тил ва адабиёт институтида, М.Ҳасан билан бирга “Қизил Ўзбекистон”, “Правда Востока”, “Муштум”, “Туркистон” газеталарида советларга қарши кураш олиб боргани “аниқланган”. Хуллас, А.Аюбов ЎзССР ЖК 57-моддасининг I-қисми бўйича Ватанга хоинликда айбланади. Айблов хулосаси 1937 декабрда ёзилган бўлса-да, бу сана 1938 йил 3 октябрь деб қаламда тузатилади. НКВД “учлиги”нинг ёпиқ суди 1938 йил 5 октябрь куни соат 11.55 да бошланиб, 12.05 гача давом этади. Сўнгра Айблов хулосаси ўқиб эшиттирилади. Унга кўра, Аъзам Аюбов ЎзССР ЖКнинг 58, 64, 67-моддалари билан айбдор деб топилади ва олий жазога ҳукм қилинади. Ҳукм 1938 йил 4 октябрда НКВД Ҳарбий Коллегиясининг шу ҳақидаги қарори чиқмасдан 1 кун олдин ижро этилади. Шу тариха юртнинг асл фарзандларидан яна бирининг тақдирига сўнгги нуқта қўйилади.

Аъзам Аюбов ўлимидан қарийб 20 йил ўтгач, унинг иши қайта кўриб чиқилади ва 1957 йил 1 августда синглиси Муборак Аюбова-га журналист Аъзам Аюбовнинг оқлангани маълум қилинади.

Аъзам Аюб ижодий фаолияти давомида халқ манфаатини химоя қилиб кўплаб мақолалар, хикоялар ёзган. Унинг жамият ҳаётидаги айрим иллатларни фош этишдан мақсади уларни бартараф этиш бўлган. Чунончи, “Хатланган турмуш”⁴⁹ номли мақоласида никоҳ шўъбалари ва уларнинг фаолияти ёритилган. Муаллиф ўзбек халқи турмушидаги ҳар хил салбий ҳолатларни қаламга олган. У, жумладан, мақолада қизларни ёш никоҳга бериш, “қалин”, “тўққиз” каби одатлар натижасида ёшларни бахтсиз қиладиган ҳолатларнинг келиб чиқиши, аёллар ҳуқуқлари масаласи, йигитларнинг ҳам тўйдан олдин дўхтир кўригидан ўтиши зарурияти сингари масалаларга эътибор қаратади. Шу йўналишда ёзилган “Қиёматлик уч талоқ”⁵⁰ хикоясида ҳам ўта муҳим бўлган оилавий муносабатлар масаласи қаламга олинади. Унинг “Сафар жабдуғи”⁵¹ мақоласида инсонларни саломатлик учун ёзги таътил вақтида саёҳатлар ташкил этишга чақиради. Яхши дам олишнинг фойдаларини санаб ўтади. “Чойнакнинг янги вазифаси”⁵² мақоласида янги ҳаёт ўчоқлари бўлган чойхона ва клубларнинг ичкилик тарғиботхонасига айланиб қолаётганидан ташвишга тушади. Ҳатто маънавий соҳа вакиллари – ўқитувчиларнинг ҳам тадбирлари ароқсиз ўтмай қолганидан куюнади. У мақоласини: “Ота-оналар ўз болаларига қандай ўрнак бўлмоқда?” деган савол билан якунлайди.

Аъзам Аюбнинг “Сўлак”⁵³ хикояси косиб Солиҳ ака тилидан ёзилган. Қалбаки чирой ортидан қувувчи қизлар ҳозирда оёқларига ботинка, амрикон этиклар киядилар. “Булар мода деса томдан ташлайди”, дейди косиб. У шунинг натижасида маҳаллий ҳунармандларнинг касби касодга учраётганлигидан нолийди. Ёзувчи косиблар тайёрлаган маҳси-кавушларнинг маҳаллий маҳсулотлар асосида тайёрланиши, уларнинг саломатлиги учун фойдали эканлигига эътибор қаратади.

“Саҳнадаги қаҳрамон – омма”⁵⁴ сарлавҳали такризида эса Москва театрларидаги янгиликларни ўзбек театрларига жорий

⁴⁹ Аъзам Аюб. Хатланган турмуш // Ер юзи. 1928. № 2. – Б. 3-4.

⁵⁰ “А.А.” Қиёматлик уч талоқ // Ер юзи. 1928. № 7. – Б. 3.

⁵¹ А. Аюб. Сафар жабдуғи // Ер юзи. 1928. № 9 (42) – Б. 8.

⁵² А.Аъзам. Чойнакнинг янги вазифаси // Ер юзи”. 1928. № 11(44) – Б. 15.

⁵³ Аъзам. Сўлак // Ер юзи. 1927. № 22. – Б. 7.

⁵⁴ А.Аъзам. Саҳнадаги қаҳрамон – омма // Ер юзи. 1928. № 6. – Б. 3.

этиш ҳақида тўхталади. У ошиқлар, доҳийлар, инкилобчилар образларининг кўпчилиги томошабиннинг назаридан қолаётганини ёзади. Томошабинлар учун янги, замонавий омма образини яратишга чақиради.

Аъзам Аюб таржима соҳасида ҳам сезиларли из қолдирди. У Голдонининг “Меҳмонхона бекаси”, Шиллернинг “Макр ва муҳаббат” асарларини русчадан ўзбек тилига таржима қилган. У бир қатор кичик ҳикояларни ҳам таржима қилди. Жумладан, П.Сумботтининг “Адабсиз занжи”⁵⁵, Борис Пильнякнинг “Султоннинг қаҳваси”⁵⁶ ҳикоялари фикримиз далилидир.

Албатта, биз келтирган мисоллар Аъзам Аюбнинг улкан ижодий меъросидан бир қатра, холос. Унинг яратган барча асарлари, таржималари ва мақолалари ўқувчилар томонидан қизғин кутиб олинган. А.Аюб қаламига мансуб асарлар юксак бадиий савияси, пишиқлиги, тилининг раволиги ва дозарб масалаларга қаратилгани билан ажралиб туради.

*Мурод ЗИКРУЛЛАЕВ,
“Қатагон қурбонлари хотираси”
музейи, директор ўринбосари*

МУҲАММАД ҲАСАНОВ – МУҲАРРИР, ТАРЖИМОН ВА АДИБ

XX асрнинг 30-йилларида “Қизил Ўзбекистон” ва “Правда Востока” газеталарига муҳаррирлик қилган Муҳаммад Ҳасанов (Муҳаммад Ҳасан) 1904 йилда Тошкентда ўқитувчилар оиласида дунёга келди. Унинг отаси Фаттоҳ ака ҳам, онаси Тоибaxonим ҳам Янги шаҳардаги мактабларнинг бирида болаларга таълим беришган. Муҳаммад Тошкентдаги энг нуфузли ўқув юртларидан бири – Пестолоцци номидаги мактабда ўқиб, шу мактаб деворий газетасида шеър ва мақолалари билан қатнашган ва ўша кезлардаёқ унинг ёзув-чизувга лаёқатли экани маълум бўлган⁵⁷.

⁵⁵ Аъзам. Адабсиз занжи // Ер юзи. 1928 йил. № 6. – Б. 8-9.

⁵⁶ А.Аюб и й. Султоннинг қаҳваси // Ер юзи. № 10 (43) 1928. – Б. 6-7.

⁵⁷ Муҳаммад Ҳасаннинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар Н.Каримовнинг “1937-1938 йиллардаги “Қатта қирғин”нинг фожиали оқибатлари” номли китобидан олинди (Тошкент: “MUMTOZ SO‘Z”, 2014 йил, 79-82-бетлар).

1924 йилдан бошлаб “Туркестанская правда”, “Қизил байроқ”, “Туркистон” газеталарида адабий ходим, бўлим мудирини бўлиб ишлади. Ўрта Осиёда миллий чегараланиш ўтказилгандан сўнг М.Ҳасанов “Қизил Ўзбекистон” газетасида ишлай бошлаган. 1930 йилда ушбу газетага муҳаррир этиб тайинланган. 1931-1932 йилларда Москвада ўқиган, қисқа муддат Ярославль вилоят газетасида ишлаган, ВКП(б) Марказий Комитетининг матбуот бўлимида инструктор бўлган.

1932 йил охирида республика раҳбариятининг таклифи билан Ўзбекистонга қайтгач, яна “Қизил Ўзбекистон” газетасида масъул муҳаррир лавозимида хизмат қилган. У 1934 йилдан “Мушгум” журнаliga, 1936 йилнинг декабрь ойидан эса “Правда Востока” газетасига ҳам раҳбарлик қилган.

Иқтидорли матбуотчи М.Ҳасанов “Аланга”, “Мухбирлар йўлдоши”, “Ёрқин ҳаёт” каби журналларнинг вужудга келиши ва халқ ўртасида танилишига ҳам муносиб ҳисса қўшган.

М.Ҳасанов муҳаррирлик ва раҳбарлик фаолияти давомида ўз ҳикоялари ҳамда хорижий муаллифларнинг рус, инглиз тилларидаги мақолаларини ўзбек тилига таржима қилиб, матбуот саҳифаларида, хусусан “Ер юзи” журналида эълон қилди. Айрим мақолаларини “М.Ҳ.”, “М.Ҳасан”, “М.Ҳ-н” тарзда имзолади.

Унинг, айниқса, жаҳон адабиётининг машҳур намояндalarидан қилган таржималари диққатга сазовор. “Ер юзи”нинг 1925 йил 2- ва 3-сонларидаги Антон Гойфнинг “Самарқанд осори атиқалари” тасвирий парчаси, 1926 йил 5-сондаги инглиз ёзувчиси П.Гиббоннинг “Йўқолган виждон” ҳикояси, шу журналнинг 1926 йил 6-сонида босилган америкалик машҳур ёзувчи О’Генрининг “Қоқ нон” номли ҳикояси, 7-сонда берилган ижтимоий роман ва асарлари билан машҳур бўлган яна бир америкалик ёзувчи Уютон Синглернинг “400” деган романидан олинган парчалар Муҳаммад Ҳасаннинг таржималаридир. Бу асарлар равон, ўқувчига тушунарли услубда таржима қилинган. Бунда М.Ҳасанов меҳнат фаолиятининг дастлабки йилларида, Россия телеграф агентлигининг Эски шаҳарда тарқатилган “ТашРоста” газетасида ишлаш даврида, Абдулла Қодирий ва Мирмуҳсин Шермуҳамедовлар ёрдамида ўзбек тилини пухта ўрганганлиги муҳим омил бўлган.

Дунёқараши кенг, сўз бойлиги катта бўлган таржимон ўқувчиларга тушунарли бўлиши учун айрим хорижий атама ва сўзларга

махсус изоҳлар берган. Хусусан, юқорида қайд қилинган “Қоқ нон” ҳикоясида учраган “мисс” сўзига “инглизча қиз хоним деган сўз” деб, “цент” сўзига “ярим тийин” деб изоҳ бериб ўтган. Умуман олганда, бу М.Ҳасанов мақолаларининг ўзига хос хусусияти, десак муболага бўлмайди. “Ер юзи” журналининг 1926 йил 30-сонидаги “Улуғ Британия империя конгресси” мақоласида (бошқа хорижий манбадан таржима қилинган бўлса керак) у 1926 йил 19 октябрда Лондонда Буюк Британия доминионларининг министрлари ва Англия-Ҳиндистон ҳукумати вакиллари иштирокида ўтган Британия империяси Конгресси ҳақида маълумот беради. Мазкур мақолада учраган “доминион” сўзига ҳам “Англиянинг ўзининг ички ишларида мустақил бўлган қисмлари. Буларга: Канада, Жанубий Африка, Австралия, Ирландия ва Зеландия киради”, деб изоҳ бериб ўтган.

Ўз ватани ва халқини севган Муҳаммад Ҳасанов ўлкада содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий, маданий-маиший жараёнларни, совет давлатининг олиб бораётган сиёсати Ўзбекистон халқларининг миллий манфаатларига зид эканлигини теран англаб етган. Ўз қарашларини эса ижтимоий-сиёсий мавзулардаги мақолаларига сингдиришга ҳаракат қилган.

Масалан, “Ер юзи” журналининг 1926 йил 15-сонидаги “Пахта!” сарлавҳали мақоласида “шўро жумҳуриятлари иттифоқининг саноати учун тилладан ҳам қиммат, кумушдек оппоқ пахта”нинг йиллик ҳосили тўғрисида маълумот берилган. Мақолада у деҳқонларнинг тезликда ҳосилни териб заводларга топшириш, заводлар тункун тинмай пахтани тозалаб, вагонларга ортиш, темирйўлчилар пахта ортилган вагонларни ҳеч ҳам тўхтатмай “Марказ”даги фабрикаларга етказиб беришга жиддий-жаҳд қилаётганликлари, чунки “шўро жумҳуриятлари иттифоқининг пахтага тўёлмагон саноати Ўзбекистоннинг иқтисодий манфаатлари ҳеч кимга оғиз очишга, эътибор қилишга йўл бермай “доёш⁵⁸ пахта!” дейди⁵⁹”, деб таъкидлаб ўтади.

Яқин тарихимиздан хабардор бўлган ҳар бир киши бугунги кунда М.Ҳасановнинг ушбу мақоласини ўқир экан, Ўзбекистоннинг ўша даврдаёқ Марказнинг пахта етказиб берадиган хомашё базасига айлантирилганлиги, йилдан-йилга пахта экиладиган май-

⁵⁸ Доёш (даешь) – русча: берасан.

⁵⁹ Ҳ а с а н М. Пахта // “Ер юзи”, 1926 йил, 15-сон. – Б. 12.

донлар кенгайтирилиб, ҳосил миқдори оширилишига зўр берилаётганлиги, шу жараёнда ўлканинг ҳар томонлама қолоқ аҳволда қолаётганлигига, халқнинг оғир турмуш шароитида яшаётганига умуман эътибор берилмаётганлиги тўғрисида қайғурганлигини англаб етади. Шунингдек, мақолада 1925 йилда 407 минг *десятина*⁶⁰ бўлган пахта майдони 1926 йилда 437 минг *десятигана* етган, аслида эса 501 минг *десятина* бўлиши кутилгани, Марказ томонидан жорий қилинган 5 йиллик режага биноан 1931 йилга келиб пахта майдони 1 миллион 79 минг, бутун Ўрта Осиёда эса олий нав пахта ҳосилининг 25,5 миллион пудга⁶¹ етиши мўлжалланганлиги тўғрисида ёзилган. Муаллиф мазкур маълумотларни келтирар экан, “ҳозирда чет мамлакатларга тўкиладурғон тиллаларнинг кўпи 5 йилдан кейин ўзимизда қоладирғон бўладир, чунки 25 ярим миллион пуд пахта саноат эҳтиёжининг 75 процентини қоплайди”, дейди. Ички пахта хомашёси ҳисобига тежаб қолинадиган маблағлардан (тилла ҳисобида) Ўзбекистон ҳам манфаат кўради, деб умид қилади.

“Ер юзи” журналининг 1928 йил 30 май 9(42)-сонидagi “Бехбудий” номли мақоласида эса М.Ҳасанов “Шўролар Ўзбекистони”даги энг узоқ, энг орқада қолган Қашқадарё округи маркази бўлган Бехбудий шаҳри (ҳозирги Қарши)нинг аянчли аҳволи тўғрисида фикр билдиради. Албатта, советлар цензураси тазйиқи остида ёзилган мақолада ўша даврда мазкур худуднинг яхшиланилиши борасида олиб борилаётган ишлар, большевиклар ҳукумати ўрнатилиши жараёнидаги урушларда хароб бўлган ва тикланмаган шаҳарда янги қурилишлар бўлаётганлиги ҳам эътироф этиб ўтилган. Шунга қарамай, ушбу мақолада ҳам ватанпарвар, элпарвар бир инсоннинг дардлари яширингандай туюлади. Муаллиф ўз мақоласини “Бехбудийда нима кўп? Мадраса кўб” деган жумлалардан бошлайди ҳамда ушбу шаҳарнинг исталган кўчасида камида битта мадраса ёйинки масжид борлигини, ҳатто округ партия кўмитаси жойлашган кичкина бир районнинг ўзида 6 та мадраса мавжудлигини қайд қилади. Кейин эса ўзини тўғрилаб, “мен мадраса, дедим. Лекин аслида мадраса биноси, дейишим керак эди. Чунки ҳозирда у мадрасаларнинг ичига кириб, хужралари-

⁶⁰ *Десятина* (лот.decime) – метрлик ўлчов тизими қабул қилингунига қадар қўлланилган асосий юза ўлчови. 1 *десятина* 1,45 га тенг.

⁶¹ *Пуд* – қадимги оғирлик ўлчов бирлиги. 1 пуд тахминан 16 кг тенг бўлган.

ни ахтара бошласангиз, қориларни, кори болларни, муллаларни, муллабаччаларни дориға ҳам тополмайсиз”⁶², деб ёзади. Бир вақтлар Куръонни ёд билган қорилар ва муллалар билан тўлган хужраларда “ҳозирда қатор-қатор устоллар, устулчалар, устоллар олдида ҳар хил мудирлар, муовинлар, саркотиблар, ҳисобчилар, иш юритувчилар, бошлиқлар кўрмаган орада тезгина юзига оқ, лабларига қизил суртиб олгучи машинисткалар, “кирди-чикди” билан овора бўлаётган журналистлар; деворларда эса ҳар хил шамоилии шарифалар⁶³ ўрниға жадваллар, диаграммалар, “Ишинг тамом бўлдим!” деган ёзувлар, плакатлар, плакатлар ва яна плакатлар” илиб ташланганлигини тасвирлайди. Мақоладан биз яна Бехбудийда турли ташкилот ва муассасаларга мўлжалланган бинолар йўқлиги туфайли мадраса бинолари “бино қахатчилиги”ни бир мунча босиб турганлигини, округ партия кўмитасидан тортиб округ молия идораси, округ қишлоқ хўжалиги банки, почта-телеграф идораси, қолаверса, “кино ҳам, клуб ҳам, туберкулёз (сил) диспансери ҳам, болалар уйи ҳам, болалар боғчаси ҳам, ҳатто электр станцияси сингари корхоналар ҳам” мадраса биноларига жойлаштирилганлигини билиб оламиз. Бу эса совет ҳукуматининг миллий маданиятимиз, маънавиятимиз, ўлкамиздаги тарихий обидаларга, бир вақтлар миллатимиз фарзандлари учун диний ва дунёвий илм маскани, ахлоқий тарбия ўчоқлари бўлган мадраса ва масжидларга бўлган жоҳилона муносабатининг яна бир исботидир. Зеро, бундай аҳвол нафақат Бехбудийда, балки Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хива сингари республиканинг марказий шаҳарларида ҳам кузатилган.

Мақола давомида М.Ҳасанов шаҳарда “Давлат нашриёти” билан “Средазкнига”нинг дўконлари очилган бўлишига қарамасдан, китоб савдосининг умуман йўқ даражада эканлигини баён қилади. Унинг назарида, мазкур ҳолат халқнинг маориф ва маърифатдан тобора узоклашиб кетаётганлигидан далолат эди.

М.Ҳасанов фаолиятининг яна бир қирраси, бу унинг адаблигидир. Унинг бир қатор мақола ва хикоялари “Қизил Ўзбекистон” газетаси, “Ер юзи” журналида эълон қилинган.

Адибнинг “Ер юзи” журналининг 1925 йил 1-2-сонларида босилган “Гап қоралигимизда экан” номли мақоласи шулар жум-

⁶² Ҳ а с а н М. Бехбудий // «Ер юзи», 1928 йил 30 май 9(42)-сон. – Б. 10.

⁶³ Одатда мадраса ва масжид деворларига осилган Куръон оятлари, ҳадислардан намуналар назарда тутилган бўлса керак. Улар ҳаттолик санъатининг намуналари ҳисобланган.

ласидан. Ҳикояда шаҳардан узоқда жойлашган Яланғоч қишлоғида содир бўлаётган воқеалар асосида ўша даврда ҳукм сурган ижтимоий адолатсизлик, оддий халқнинг аянчли турмуш тарзи тасвирланган. (Муаллифнинг бадиий маҳоратини яхшироқ англаш учун мазкур ҳикояни тўпламнинг иккинчи қисмида беришни мақсадга мувофиқ деб билдик. Ўша даврга оид имло ва тил хусусиятлари сақланиб қолинди.)

Афсуски, юксак маданиятли, соғлом тафаккур эгаси, бутун фаолияти давомида ватанига, халқига муҳаббат ҳамда садоқат билан хизмат қилган, табиатан камтарин, меҳрибон бўлган М.Ҳасанов ҳам қатағон тўлкинидан омон қолмади. Ўз виждонига хиёнат қилмаган муҳаррир “халқ душманлари”, “буржуа миллатчилари” тамғаси ёпиштирилган Абдулла Қодирий, Аъзам Аюб, Зиё Саид, Мўмин Усмон сингари ўзбек маданияти ва матбуоти вакилларининг ҳимоячиси сифатида айбланди. У 1937 йилнинг 26 сентябрида камокқа олиниб, 1938 йилнинг 4 октябрида отиб ташланди.

Тарихий адолат тикланиб, шаҳидлар хотирасига юксак эҳтиром кўрсатилаётган, қатағон қурбони бўлган маърифатпарвар, тараққийпарвар, ватанпарвар аждодларимизнинг илмий, адабий, ижтимоий мероси ўрганилиб халқимизга тақдим қилинаётган ушбу истиклол замонида Муҳаммад Ҳасановдек шахсларнинг ҳаёти, ижтимоий, илмий, адабий фаолиятини чуқур ўрганиш бугунги авлоднинг ҳам фарзи, ҳам қарзидир.

*Ринат ШИГАБДИНОВ,
Институт истории АН РУз, к.и.н.*

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ТРАГИЧЕСКАЯ СУДЬБА ИСМАИЛА АБИДОВА

Известный общественный деятель Исмаил Шарафетдинович Абидов (Габитов) родился 19 июля 1881 г. в городе Кульдже (Синьцзян, Китай). У него было две сестры: Зайнаб и Рабига (ум. в 1954г.). Его отец Шарафетдин Габитов был образованным человеком, знал многие восточные языки и долгое время служил в консульстве России в Кульдже. После его смерти в конце XIX века Исмаил Абидов при поддержке дяди Рашида Сулейманова

переезжает с матерью и сёстрами в Казань. До 1900 года будущий общественный и политический деятель учится в реальном училище.

Исмаил, Зайнаб и Рабига в Казани организуют кружок «Шамба» («Суббота» или «Субботяне»). Этот кружок любителей литературы, театра и музыкального искусств, объединивший представителей демократически настроенной мусульманской интеллигенции. Заседания проводились по субботам, отсюда и название кружка.

Известно, что семья Абидовых участвовала в организации помощи в Джетысу пострадавшему населению от землетрясения.

После окончания училища Исмаил Абидов для продолжения учёбы переезжает в Москву. После революции 1905 года он уезжает в Туркестанский край, где вместе с прогрессивными представителями просвещения и культуры Мунаввар кары Абдурашидовым, Абдуллою Авлони, Махмудходжой Бехбуди начинает издавать газету «Тараккий» («Прогресс»), первый номер которого вышел 14 (27) июня 1906 г. Исмаил Абидов становится главным редактором этой газеты. Так началось история Туркестанской национальной прессы.

Эта газета стала первой национальной газетой туркестанских джадидов⁶⁴. Газета «Тараккий» печаталась в Ташкенте на узбекском языке два раза в неделю, по четыре полосы, форматом в ½ п. л. С 26 июня по 19 августа 1906 г. вышло всего 20 номеров. Газета была еженедельная. Она издавалась в течение 3 месяца. В настоящее время номера этой газеты хранятся в Национальной библиотеке Республики Узбекистан им. Алишера Навои под шифром F-63, F-73. Всего имеется 6 номеров газеты⁶⁵.

Основной целью газеты было обновление общества, о чем редакция в своем первом номере писала следующее: «Газета не зря называется “Тараккий” (“Прогресс”), мы не можем смотреть, как наша нация идет назад. Мы по мере возможности постараемся найти путь достижения высшей степени развития нации, чтобы в предпринимательстве, в профессиональном отношении нация достигала развития (прогресса)»⁶⁶. Газета с первых же номеров

⁶⁴ Агзамходжаев С.А.. http://www.idmedina.ru/books/materials/faizhanov/S/plenary_agzamhodgaev.htm

⁶⁵ Шадрманова С.Б. «Гасырлар авазы – Эхо веков». 2011. – №3-4.

⁶⁶ «Тараккий» (Прогресс). 1906, 14 (27) июня.

начинает пропагандировать идеи свободы, равенства, дружбы народов, выступает против колониальной политики царизма. В одной из своих редакционных статей И.Абидов писал, что объявленная 17 октября в Манифесте российского императора свобода слова в Туркестане по-прежнему существует лишь на бумаге. И царская цензура, внимательно наблюдающая за всяким печатным изданием, по-прежнему вычеркивает любое неугодное слово, не говоря уже о свободолюбивых или же независимых мыслях⁶⁷. Значительное внимание на страницах газеты уделялось пропаганде межэтнической и межконфессиональной толерантности. Так, например, в статье «Ташкент, 12 августа» резкой критике была подвергнута политика властей по разжиганию межнациональной вражды⁶⁸.

Большое внимание уделяла газета и проблемам просвещения. В первом и во втором номерах была опубликована статья Мунаввара кары Абдурашидханова «Наши невежества являются сложными невежествами», где, говоря о необходимости реформирования школ и медресе, автор писал: «там ...должны преподавать светские науки, географию, историю, математику и другие предметы. Не зная эти предметы, наши бедные дети до сих пор остаются без нужных знаний и ходят, как слуги и чарикеры...»⁶⁹. Статья М.Бехбуди «Польза просвещения»⁷⁰ также отмечала огромную роль и значимость просвещения в умственном и духовном развитии человека. Туркестанских чиновников не устраивало, что статьи заостряют внимание на проблемах просветительства и духовности, вопросах свободы слова, на реформах.

Позже А.Авлони в статье «История узбекской периодической печати» писал: «Среди народа эта газета приобрела такую известность, что даже самого редактора газеты Исмаила Габитова начали называть – «Тараккий»⁷¹.

⁶⁷ Цит. по История общественно-культурного реформаторства на Кавказе и в Центральной Азии (XIX – начало XX века). Самарканд: МИЦАИ. – 20... – С. 188.

⁶⁸ "Тараккий" (Прогресс). 1906, 12 августа.

⁶⁹ "Тараккий" (Прогресс). 1906, 14 (27) июня.

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Цит. по: История общественно-культурного реформаторства на Кавказе и в Центральной Азии (XIX – начало XX века). – Самарканд: МИЦАИ, 20... – С. 189.

5550
19 Октября 10

Начальнику Туркестанского
районного управления

Исполнительное отделение
Туркестанского
Российского округа

Отделение I-е

Садг-Исмаиль Шарф-Зядровичъ

Д-а-к-а-б-р-я. 9. Габитовъ, проживающій въ г. Ташкентѣ,

№ 20677 по Воронежской улицѣ, въ д. № 6, подаль
г. Ташкентъ. Военному Министру прошение о разрѣшеніи

ему открыть въ названномъ городѣ комис-
сіонно- агентурную и посредническую кон-
тору съ отдѣлами составленія плановъ и
проектовъ построекъ, переводовъ съ тузем-
наго языка на русскій и друг. европей-
скіе языки и обратно и подачи юридичес-
кой помощи населенію.

Handwritten signatures and initials

Канцелярія проситъ сообщить подроб-
ныя свѣдѣнія о личности Габитова и не
встрѣчается ли съ Вашей стороны какихъ
либо препятствій къ удовлетворенію хода-

Handwritten signature and date: 19 Окт 10

Как писал известный исследователь просветительства в Туркестане (Узбекистане) Н.Ф. Каримов, вслед за закрытой газетой «Тараккий» в 1906-1914 гг. выходили газеты «Хуррият» («Свобода», редактор М.Абдурашидханов), «Шухрат» («Слава», редактор А.Авлони), «Осиё» («Азия», редактор А.Бектемиров), «Тужжор» («Коммерсант» или «Купец», редактор С.Саидазимов), «Бухорои шариф» («Священная Бухара», редактор М.Юсуфзаде), «Турон» (редактор Г.Хусейни), «Самарканд» (редактор М.Бехбуди),

вреднымъ дальнѣйшее пребываніе Исмаиловъ Габбитова, ходатайствовала, въ представленіи отъ 22 ноября 1906 года за № 448, о высылкѣ его изъ предѣловъ края. Главный Начальникъ края предложеніемъ Военному Губернатору отъ 6-го Февраля 1907 года сдѣлалъ распоряженіе взять съ Габбитова обязательство оставить предѣлы Туркестанскаго края, такъ какъ по рассмотрѣніи обстоятельствъ, послужившихъ основаніемъ къ первоначальному постановленію о высылкѣ Габбитова административнымъ порядкомъ въ гор. Копаль на одинъ годъ подъ надзоръ полиціи, найдено, что дѣятельность этого лица можетъ быть вредною только въ Туркестанскомъ краѣ.

Сообщая объ этомъ, Канцелярія проситъ выстѣ съ свѣдѣніями и заключеніемъ Вашимъ по ходатайству Габбитова, указать проживаетъ ли онъ въ данное время въ гор. Ташкентѣ и съ какого времени. -

Управляющей Канцеляріей,

Генераль-Маіоръ

М. Шаринъ

Дѣлопроизводитель

В. В. Воватовъ

Отделение I-е.

Секретно

Центральное Управление
 Туркестанского
 Революционного Отдела
 начальника Туркестанского
 Районного Охранного отделения

ТУРКЕСТАНСКОЕ ОХРАН. ОТД.
 Получ. 19/11/1914 г.
 Вх. № 8849

26 ноября 1914 г. Сношение от 9 февраля 1911 г. № 20963 да за № 473 В уведомлении об уста-

новлении агентурного наблюдения за мещанином гор. Ташкента Мамаилсом Габбировым.

Листы
 24/11/14
 Канц.

По сообщению не секрет
 Канцелярия просит сообщать о названном лице все имеющиеся сведения.

Управляющий Канцелярией,
 Действительный Статский Советник *Сенин*
 Делопроизводитель *Васильев*

Псм. Делопроизводитель *Сидорин*

Туркистон генерал-губернаторлиги Девони бошқарувчисининг
 Туркистон район охранка бўлими бошлиғига ёзган хати

«Ойна» («Зеркало», редактор М.Бехбуди), «Садои Туркистон» («Голос Туркестана», редактор У.Ходжаев), «Садои Фаргона» («Голос Ферганы», редактор А.Махмудов) и др.

Национальная печать сыграла выдающуюся роль в просвещении и образовании, в подъёме самосознания и росте идей национальной свободы коренных народов Средней Азии.

20 августа 1906 года газета «Тараккий» была закрыта, а Исмаил Абидов – арестован. Его выслали из Туркестанского края в один из отдаленных городов под наблюдение местной полиции. После окончания ссылки он уехал в Западный Китай, где прожил около трех лет, затем вновь возвратился в Самарканд, где до 1910 г. работал в «Русско-Китайском банке», затем переехал в Ташкент и работал в «Русско-Полтавском» банке. В связи с ликвидацией банка в 1913 г. и вплоть до октябрьского переворота 1917 года И. Абидов работал в различных профсоюзных организациях города.

В 1918 году Абидов был назначен наркомом внутренних дел Туркестанской Автономной Республики. С 1920 г. и до 1937 г. И.Абидов жил и работал в Москве. В 1937 году он попадает под молот сталинских репрессий. НКВД его арестовывает и расстреливает в том же году. Так трагически закончилась судьба Исмаила Абидова дважды репрессированного царской и сталинской властью. Сегодня после обретения Независимости день выхода первого номера независимой газеты «Тараккий» на узбекском языке отмечается как день печати Узбекистана. Это является лучшим памятником и данью уважения просветительской деятельности Исмаила Абидова.

ПРИЛОЖЕНИЯ

**М.Ю.Судебный следователь Ташкентского окружного суда
16 июля 1906 г. №368
Г. Ташкент**

Экстренно
Секретно

В КАНЦЕЛЯРИЮ ТУРКЕСТАНСКОГО ГЕНЕРАЛ- ГУБЕРНАТОРА

В виду имеющегося в производстве моём деле по обвинению редактора издателя газеты «Тарракий» Измаила Шарафутдинова Габитова в распространении заведомо ложных сведений о деятельности правительства, направленный на обращение туземной части населения, исповедующий ислам, в христианство, путём проповедческой деятельности миссионеров, имею честь просить Канцелярию сообщить мне действительно ли имеются в Туркестанском крае миссионеры, в каких местностях и как велик состав миссионеров.

Судебный следователь (подпись)

Справка

Как видно из дела Ташкентского окружного суда № 280 за 1906 год (№ 6 VI архива Ревотделом Цуардел Туркеспублики)

Гражданин Измаил Шарафутдинов Габитов, редактор ташкентской газеты «Тараккий», был в октябре 1906 года привлечён к судебной ответственности за ряд (№№ 1, 3 и 17 упомянутой газеты) статей, возбуждающий местное туземное население к насильственной революционной борьбе с существующим правительством.

По вопросному листу... вышеизложенному обвинению, гр-н Габитов признан на суде виновным в помещении в газете статей, возбуждающих в мусульманской населении враждебное отношение к правительству.

На основании соответствующих законоположений, по существу признаки виновности – гр-н И.Ш. Габитов приговором суда от 20/X – 1906 года присужден к денежному взысканию в размере 100

(ста) рублей с заменой, в случае неисполнительности к уплате этой суммы, арестом при тюрьме на один месяц. – Приговор объявлен 27-го ноября 1906 года.

Настоящим – верно.

Управляющий Цуарделом Туркеспублики
Заведующий Ревотделом
2/II 1923 г., Ташкент

ЦГА РУз. Ф. Р-399, оп.1, д.111 л. 38.

*Санобар ТЎЛАГАНОВА,
ЎзФА Тил ва адабиёт институти
катта илмий ходими, ф.ф.н.*

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ПУБЛИЦИСТИКАСИ БИЛАН БОҒЛИҚ АЙРИМ МАСАЛАЛАР

Абдулла Қодирий ХХ аср аввалида ижтимоий ҳаёт ва бадий адабиётда туб сифат ўзгаришлар кечаётган бир паллада адабиёт майдонига кириб келди. Янгиланиш ва зиддиятларга тўла мураккаб давр адабиёт олдиға маълум талабларни қўймоқда эди. 20-йиллар ўзбек адабиётининг шаклланиши ва ривожига муҳим ҳисса қўшган ёзувчи бой мерос қолдирди. Унинг бадий асарларидан ташқари, публицистик меросини ҳам ўрганиш бугунги кун адабиётшунослигининг долзарб вазифаларидан биридир. Бу, ёзувчи дунёқарашининг шаклланишини ўрганиш баробарида ўша даврдаги ижтимоий-тарихий вазиятни тушуниш учун ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Биз ёзувчи ҳақида мулоҳаза юритганимизда кўпроқ унинг йирик асарларига таянамиз. Ҳолбуки, ёзувчининг “кичик асарлари”ни ўрганиш унинг шахсияти ҳақида яхлит тасаввурга эга бўлишимизга ёрдам беради. Ёзувчи “кичик асарлари”ни ўрганиш унинг асардан-асарға маълум бир концепцияни тадрижан ривожлантириб, мантқан чуқурлаштириб борганлигини кўрсатади. Ёзувчининг публицистик асарларида унинг ўзига хос дунёни англаши, ижтимоий тузумға муносабати сезиларли даражада кўзға ташланади. Ёзувчи-

нинг публицистик асарларига теранроқ назар солинса, унда даврга ва сиёсий тузумга нисбатан истехзо, киноя тобора кучайиб борганига гувоҳ бўламиз. Бу, аввало, ёзувчи маҳоратидан, иккинчидан, ёзувчи дунёқарашидаги эврилишлардан дарак беради. Қодирий публицистикасида киноя ва истехзонинг тасвир воситаси сифатида кўринишининг бош сабаби нима – даврга нисбатан исёнми ёки фикр айтишининг ўзига хос усулими? У миллат равнақи йўлида қандай кураш йўлини танлади? Бу каби саволларга жавоб – мақоламизнинг бош мавзудир.

Қодирий ижодий меросини икки йирик гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчиси – унинг “кичик асарлари”. Масаланинг эътиборли жиҳати шундаки, адибнинг “кичик асарлари” шу вақтгача адабиётшунослар томонидан махсус ўрганилмаган. Ёзувчи публицистикасини ўрганиш бу адиб шахсиятини англаш йўлида ташланган бир қадамдир. Ўтган асрнинг 20-йилларида Қодирий даврнинг энг оғриқли муаммоларига миллатнинг жонкуяр адиби сифатида ёндошди.

Ёзувчида ўзига нисбатан ишонч ва қатъият етарли бўлганлиги боис у кўп масалалар ечимида ўз маслағига содиқ қолган. У ҳар қандай гуруҳбозликдан, ошкорона намойишлардан узокроқ бўлган. Ҳаётий тажрибасига мувофиқ Қодирий табиатан ниҳоятда эҳтиёткор ва зийрак бўлиш билан бирга айрим кимсаларнинг шароит тақозоси билан бир-бирларининг тагига “сув қуйиши” мумкинлигини билган. Қодирий Туркистон хонлиқларининг XIX асрда таназзулга тушишининг бош сабаби миллатнинг ноаҳиллигида эканлигини ҳам яхши англаган. Рухшунос олимлар фикрига кўра, ўзига, ўз кучига етарли даражада ишонмаган одамлар гуруҳбозликка мойил бўлишади. Инсон табиатига хос кўрқув, хавотир хисси ҳам одамларни бир маслақ атрофида бирлашишига сабаб бўлиши мумкин. “Кўпга келган тўй” мақоли ҳам инсоннинг воқеликни итоат билан қабул қилиши, ҳимояланишини ниқоблаш туридир. Хулоса шуки, Қодирий “ҳамма” билан бирга бўлишдан кўра, “ўзи” билан бўлишни мақбул билган. Унинг ҳимояланиш тизими асл ҳақиқатга уланган. Шунинг учун ҳам у курашда намойишкорона усулдан кўра матбуот орқали “жиҳоди акбар” йўлини танлаган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Адиб шеърлари ва драмасида жадидона қарашларнинг устувор бўлганлиги ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Қодирий адабий меросини ўрганиш ва яхлит тасаввур қилиш учун унинг ижодий йўлини қуйидагича “кичик даврлар”га ажратишни маъқул кўрдик:

1.	1914-15 йиллар – “Тўй”, “Аҳволимиз”, “Миллатимга барқарор” (“Садон Туркистон” газетаси, “Ойна” журнали) шеърлари; “Бахтсиз кувъ” (1915) драмаси; “Жувонбоз” (1915) романи
2.	1916 йил – “Улоқда” ҳикояси
3.	1917 йил (август ойигача) – “Шодмарг” (“Нажот” газетаси), “Сайловми, босқинчилик” (“Улуғ Туркистон” газетаси)
4.	1918 йил?
5.	1919 йил, август – 1920 йил, февраль (“Иштирокиюн” газетасидаги фаолияти;
6.	1920 йил – “Тонг” журнали 2-сонидagi чиқиши
7.	1920-1921 йиллар?
8.	1922-1923 йиллар – “Инкилоб”, “Қизил байроқ”, “Туркистон” газеталаридаги чиқишлари
9.	1923-1924 йиллар, 1926 йил – “Муштум” журналидаги чиқишлари
10.	1925 йил, апрель – 1925 йил, сентябрь; 1927 йил, январь-апрель (“Қизил Ўзбекистон” газетасидаги чиқишлари)
11.	1928 йил – “Меҳробдан чаён” романи
12.	1929 йил, январь-апрель – “Шарқ ҳақиқати” газетасидаги чиқишлари
13.	1933 йил, апрель – 1934 йил, август; 1935 йил, март – июль – “Қизил Ўзбекистон” газетасидаги чиқишлари.

Жадвалдан маълум бўлишича, 1918, 1920-21 йиллар ёзувчи ижодий фаолиятида айрим узилишлар ҳам бўлган. Бунинг сабабини билиш учун адиб таржимаи ҳолига юзландик. Лекин ўрганиш мобайнида Қодирийнинг аниқ илмий маълумотларга асосланган биографияси тўлиқ эмаслиги маълум бўлди. Биз шу вақтгача адибнинг қандай таржимаи ҳолига асосланиб келдик? У қачон ва нима сабабдан ёзилган?

Шу вақтгача адабиётшунослик Қодирийнинг 1926 йилда судда айтган нутқидаги таржимаи ҳолига оид маълумотларга таяниб келмоқда. Ноҳақ тухматлардан ўзини оқлаш учун ёзилган мазкур таржимаи ҳолнинг ўша давр талабларига атайин мослаштирилганлиги унинг мазмунидан аён. Мураккаб даврда яшаган ёзувчи сиёсий мафкура билан муроса қилмай иложи йўқ эди. Мазкур таржимаи ҳол айнан ёзувчини синдириш мақсадида ўтказилган суд учун махсус тайёрланган. Унда ёзувчи ижодининг шаклланишига оид қатор масалалар яширилган ёки атайин четлаб ўтилган. Қодирий дунёқа-

рашига боғлиқ жараён эса инқилобий ўзгаришлар даври руҳи ва мафқурасига монанд баён қилинган. Унда айтилишича, Қодирий “бошида бой оилада туғилганми ёки камбағал оиладами, албатта, билмаган”⁷². Ноилож қолган ёзувчи ўзининг бой ёки камбағаллигини аниқ айта олмайди. Ёзувчи ростдан ҳам ўзининг ҳасби ҳолини билмайдими ёки билишни истамайдими? Мабодо у ўзининг ижтимоий келиб чиқишини, ўзига тўқ хонадонда, аввал сарбоз, вақт ўтиб савдогар, кейинчалик боғбон оиласида туғилганлигини айтса, хавф даражаси ортиши эҳтимолдан холи эмас эди. Ёзувчи шуни ҳисобга олиб, ижтимоий келиб чиқишини шу тарзда баён қилишни маъқул кўрган.

Биз адиб фаолиятидаги узилиш сабабларини изоҳлаш мақсадида “Диёри бақр” тўпламига ва Ҳ.Қодирийнинг “Отам ҳақида” китобига мурожаат қилдик. Қодирийшуносликда ниҳоятда қимматли ҳисобланган шу икки манба ҳам ёзувчининг судда баён қилинган таржимаи ҳолига таянганлиги бизни ҳушёр бўлишга чақирди. Демак, аниқ маълумотларга таянган ҳолда ёзувчи биографиясини тартибга келтириш энг аввалги вазифалардан биридир.

Юқоридаги жадвалда ёзувчининг 1918 йилда матбуотда кўринмаганлиги эътиборимизни тортди. “1918 йилнинг бошларида “Эски шаҳар озиқ комитети”ни бойлар қўлидан олинуб, комитетнинг раислигига ўртоқ Султонхўжа Қосимхўжаев тайинланган эди ва мен мазкур комитетнинг ўзбекча саркотиблигига кирдим”¹, – деб ёзади Қодирий. Шу маълумотга кўраганда, ёзувчи бу вақтда касабачилик ишлари билан банд бўлган. Ростдан ҳам, Қодирий ташкилий иш билан банд бўлиб, матбуотдан бир оз узилганмикан?

1917 йил Февраль инқилобининг дастлабки кунларида Туркистон зиёлилари Вақтли ҳукумат хуррият беради, деб умид қилган. Инқилобни қувонч билан қаршилаган Қодирий “халқ милитсасига кўнгулли бўлуб” кирган. Шу йили ёзилган “Шодмарг” ҳажвияси бунинг далилидир. Қодирий октябрь тўнтарилишидан сўнг Эски шаҳар озуқа қўмитасининг саркотиби (1918), “Озиқ ишлари” газетасининг муҳаррири (1919), Касабалар шўросининг саркотиби (1920) бўлиб, у худди шу даврда таниқли журналист ва ёзувчи сифатида ҳам кўрина бошлайди. А.Қодирий маърифатпарвар зиёлиларимиз билан бир қаторда собит туриб, Туркистоннинг

⁷² Қ о д и р и й Ҳ. Отамдан хотира. Т., 2005. – Б.12.

тақдири устида астойдил қуюнади, ўзича нажот йўлларини қидирди. Англаган ҳақиқат изтироби ёзувчини жамиятдаги иллатларни очишга ундайди. Ёзувчи ижодига назар солсак, йиллар давомида исёни борган сари кучайиб, ёзганларида ҳукуматга қарши ишонч ўрнини нафрат ҳисси эгаллаганлигини сезиш қийин эмас.

Қодирий адабиёт майдонига кириб келган йилларда Туркистон жаҳидлари зўр бериб адабиёт майдонида ўз мақсадларини тарғиб қилишарди. Жаҳидлар мақсадини амалга оширишнинг бирдан-бир йўли эса эски урф-одатларга ислоҳ киритиш, исрофгарчиликка чек қўймаслик, тўй, улок, қиморбозлик, ичкиликбозлик, хотинбозлик каби иллатларга барҳам бериш, шунингдек, бой, савдогарлар ёрдами билан янги усул мактабларини кўпайтириш, унда диний билимлар билан бир қаторда дунёвий илмларни ҳам ўргатиш билан миллатни ғафлатдан уйғотишдан иборат эди. Шу руҳ Қодирий ижодининг дастлабки босқичида устуворлик қилган. “Бахтсиз куёв” ва “Жувонбоз” асарлари фикримизнинг далилидир.

Дастлаб большевикларнинг ёлғон ваъдаларига ишонган ёзувчи кейинчалик вақт ўтиши билан “зулм салтанати”нинг найрангларига гувоҳ бўлгач, мустамлакачилик сиёсати моҳият-эътибори билан ўзгармай қолаётганини, мунофиқлик, сўз бошқа, амал бошқа эканлигини аста-секин англаб етди. Ҳукуматга ишонган адиб икки йўл ўртасида қолди. У эл орасида бузгунчилик, синфий кураш, “босмачилик” ҳаракати авж олиб, биродаркушлик уруши бошланиб, жафокаш халқ бу қонли сиёсатнинг қурбони бўлаётганини ўз кўзи билан кўрди. Айниқса, Туркистон мухториятининг тор-мор этилиши бошқа хур фикрли зиёлилар қаторида Қодирийни ҳам бефарқ қолдирмади. Ёзувчи жамиятда рўй бераётган найранг ва зўрвонликларни кўриб, иккиланишлар гирдобиди қолди. Зиддиятлар гирдобиди қолган Қодирий курашнинг ўзига хос йўлини танлаш учун инқилобни дастлаб ўзида ўтказди. Бу, ниҳоятда оғир психологик жараён эди. Ёзувчи ҳақиқатга етишувнинг ўзига хос йўлини танлади. У, четдан қараганда, мавжуд воқелик билан мурасага келган бўлса-да, аммо унинг имон кўргони анча мустаҳкам эди. “Матбуотда миллий таъсир коммунистик таъсирдан кучли эди. Ҳози Юнус очикдан-очик ёзса, бошқалар ўз миллий ғояларини инқилобий сўзлар остига яширган ҳолда эҳтиётлик билан ёзади”⁷³. Давр шиорларига муносабат билдиришда Қодирий бошқа ёзувчиларга нисбатан босиқлик, вазминлик ва эҳтиёткорлик билан ёндашган.

⁷³ Абдурашидхонов М. Танланган асарлар. – Т., 2003. – Б.163.

1917-1918 йилларда жамиятда кечган ўзгаришлар, бухронлар ёзувчига ўз таъсирини ўтказмай қолмайди. Ҳукуматнинг асл мақсадини англаган Қодирий энди бу ҳолга ўзини аста-секин кўндириб боради, баъзида мураса қилса, гоҳида муросадан чарчайди, ўздан ҳам безади, ҳис-туйғу тизгинидан чикиб кетади. Сўз айтиш эҳтиёжи уни йўл излашга мажбур этади. У кейинги йилларда фикрни яширин равишда айтишга, яъни *ниқоблаш*га зарурат сезса-да, гоҳо ўз-ўзини кўндиролмаган ёзувчининг “мен”и йилт-йилт кўриниб қолади.

Юқоридаги жадвалга эътибор берган киши 1920-1921 йилларнинг ҳам очик қолганини кўради. “1920 йилда Касабалар шўросига саркотиб бўлиб ишга кирдим ва Эски шаҳар касабачилик ҳаракати тўғрисида газеталарда мақолалар ёзиб турдим”, деб ёзади Қодирий. У миллат манфаати йўлида тарғибот ишлари билан шуғулланиш баробарида амалий ҳаракат ҳам қилади. Шу икки йилга тўхталишимизнинг сабаби бор. 1920-1921 йилларда адибнинг матбуотда “кўринмаслиги” сабаби “Ўткан кунлар”нинг яратилиши билан боғлиқ эмасмикан, деган иштибоҳ йўқ эмас. Ёзувчи таржимаи ҳоли билан боғлиқ маълумотларда “Ўткан кунлар” романининг ёзилиш вақти, жараёни ҳақидаги фактлар деярли учрамайди. Ёзувчи буниси сир тутганми ёки тарихий-ижтимоий шароит адибни шунга мажбур этганми? Бу каби саволлар ҳали-ҳануз жавобсиз қолмоқда.

“Улоқда” (1916) ҳикояси – ёзувчининг адабиётнинг асл моҳиятини тушуниб етганлигини асословчи асар. Қодирий аввалги асарларида адабиётнинг бадиий-эстетик қийматини етарли даражада эътиборга олмаган эди. Унинг “Жувонбоз”, “Бахтсиз кувёв” асарлари ҳақида Миён Бузрук Солиҳов ўз китобида: “Қодирийнинг эндигина эски мактабдан қутулиб матбуотга чиқишга интиланган бир ўрганчик асари эди”, – деган ва уларни “Улоқда” ҳикояси билан солиштириб, – “бу икки асар бир ёзувчига тегишли эканлигига ишониш қийин”, – деб ёзган эди. Ойбек ҳам шу ҳикояни ўқиб, унда “воиз ўрнини санъаткор” эгаллаганлигини алоҳида таъкидлаган.

1923 йили “Инқилоб” журнали романининг айрим парчаларини эълон қилишдан олдин Қодирийнинг “Ёзувчидан” деб номланган дебоча сўзини берган; шу сўзнинг тагида эса “Тошкент, 1920 йил”, деб қайд этилган. “Улоқ”да ҳикоясини ёзишда каламини синаб кўрган Қодирийнинг 1918 йилда “Ўткан кунлар”ни ёзиш билан банд бўлганлиги эҳтимолдан узок эмас. 1920-21 йилларда эса у роман устида қайта ишлаган бўлиши мумкин.

Қодирий қисқа, аммо ўрناق бўларли умрни кечирди. У ижодининг дастлабки йилларида бутун куч-ғайратини халқ манфаати йўлида ишлашга сафарбар этди. Энг муҳими, бундан ўзининг кўнгли тўлди. Бу ҳақда у шундай ёзади: “Шу кунгача Шўро идораларида қилгон хизматларимни бирма-бир санаб ўлтиришим узокка чўзиладурғон бўлгонликдин мундан кейин муассаса исмларинигина аташ билан кифояланаман: «Рўсто» деворий газетасига мухбир бўлиб, «Иштирокиюн» ва «Қизил байрок» газеталарида сотрудирик... «Мушгум» журналининг муаннийси ва тахририя аъзоси бўлиб, то 1924 йилгача меҳнаткашлар манфаатига холис ишлаб келдим. Хулоса — бошқаларнинг хизмати дафтар билан собит бўлса, меним хизматларим матбуот билан равшандир. Ишчи-деҳқонлар ёзгон асарларимни суюниб ўқийдилар ва мени ёзувчилар каторига киргаздилар ва мени ҳамон ўқирлар ва унутмаслар...».

Инсон шахсининг эврилиши, давр билан муросага бориши — ниҳоятда мураккаб жараён. Аммо шуни қатъий равишда айта олиш мумкинки, Қодирий бу жараёндан ўз “мен”ини омон сақлаган ҳолда ўтди. Агар Қодирий қалбида кечган кечинмаларни, изтиробларни англай олсак, адиб асарининг туб моҳиятига шу қадар чуқур кирган бўламиз. Зеро, ҳар бир асар ортида ижодкор руҳияти муҷассам. Бу мураккаб жараённи психология, тарих, фалсафа билан боғлиқ ҳолда ўрганиш муаммонинг ечимини ойдинлаштириб беради. Қодирий ижодини ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ўрганиш адабиётшуносликда ҳали очилмаган илмий-назарий муаммолар ечимига кўмак беради.

*Дилдора РАҲМОНОВА,
ЎзМУ, мустақил тадқиқотчи*

ТАВАЛЛО ИЖОДИНИНГ БАЪЗИ БИР МАСАЛАЛАРИ

Ҳар бир ижодкорнинг адабий меросини таҳлил ва тадқиқ этишнинг таржимаи ҳолини ҳам синчиклаб ўрганишни тақозо этади. Чунки адабий асарнинг яратилишида ижтимоий ҳаётдаги воқеалар билан бир қаторда шахсий ҳаётдаги ўзгаришлар, унинг таъсирида бўладиган кечинмалар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Жаҳид маърифатпарварлиги даври адабиётининг кўзга кўринган вакилларида — Тўлаган Хўҷамёров (Тавалло) меросини ўрганишга киришар эканмиз, унинг мукамал биографиясини тузишга эҳтиёж сезамиз.

Таваллонинг ижодий биографиясига доир маълумотлар манбаларда турлича кўрсатилади. Масалан, Пўлотжон домла Қайюмовнинг “Тазкираи Қайюмий” асаридаги икки ўринда мазкур ижодкор ҳақида фикр юритилади⁷⁴. Дастлаб, Юсуф Сарёмий ҳақида зикр этишда “...мулла Мирза Тўлаган Хўжамёров Тавалло ижод иши”да содик шогирд эканлиги таъкидланади. Тазкиранинг Таваллога бағишланган махсус қисмида эса қуйидаги сўзларни ўқиймиз: “Бу киши Тошканд шаҳаридан, жадидизм даврининг машҳур арбобларидандур. “Туркистон вилояти газетаси”да элни илм-маърифатга чаккирувчи навҳа⁷⁵ ли шеърлари босилиб турар эди. Сайрам қасабасида кози Байзо номли мазорли жойда яшаб, 1913 йилда вафот этди ва шул мазор қабристонига дафн этилган”³.

М.Зокиров эса “Тирик сатрлар” китобида Таваллонинг ҳаётлик даврини қуйидагича белгилаб ёзади: “Тўлаган Хўжамиёров Тавалло 1872 йилда Тошкентда зиёли оиласида туғилди... 1939 йилда вафот этди”⁴.

Бизнингча, “Тазкираи Қайюмий”да муаллиф Таваллонинг вафоти вақтини кўрсатишда бир оз чалкашликка йўл қўйиб, Таваллонинг устози Юсуф Сарёмий ҳақидаги маълумотларни шу ўринда бериб юборилган. Чунки “Қози Байзо мазори”га Тавалло эмас, балки Сарёмий дафн этилган⁵. Бу биографик маълумотдан сўнг: “1914 йилда “Садои Туркистон” газетаси чиқарилганда, бу мухаммасни демиш” тарзидаги изоҳ билан Юсуф Сарёмийнинг:

*Боглама дунёга кўнгул, мулки моли фонийдур,
Ким кўнгул боғлар анга, нодонлар нодонидур*

матлаъли ғазалига Тавалло битган мухаммас келтирилади. Ваҳоланки, Убайдулла Хўжаев муҳаррирлигида чоп этилган мазкур газета 1914 йилда дунё юзини кўрган. Мантиқан ўйлаб қаралса, 1913 йилда вафот этган киши 1914 йилда “Тошканд чикмиш мухтарам Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев жаноблари тарафиндан “Садоий

⁷⁴ Бу ҳақда қаранг: Қ а й ю м о в П. Тазкираи Қаюмий. Уч жилдлик. II жилд, – Т.: ЎзРФА Қўлёзмалар институту таҳририй нашриёти, 1998. – Б. 365–366; III жилд. – Б. 604–606.

⁷⁵ *Навҳа* – 1. Товуш чиқариб йиғлаш, улиш, мунгли йиғи; 2. Нола.

³ Бу ҳақда қаранг: Қ а й ю м о в П. Тазкираи Қаюмий. III жилд. – 1998. – Б. 604.

⁴ Тирик сатрлар. Тўпловчи: М.Зокиров. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Бадиий адабиёт нашриёти, 1968. – Б. 119–120.

⁵ Бу ҳақда қаранг: С а р ё м и й Юсуф. Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изоҳ ва луғатлар муаллифлари: Б. Қосимов, М.Тожибоева. – Т.: “Маънавият”, 2002. – Б.11.

Туркистон” ном ғазитасина ёзулмиш муборакбод тарихнома”ни бита олмайди. Муаллиф ёки ноширлар томонидан йўл қўйилган жузъий хатоликни шу тарзда изоҳлаш мақсадга мувофиқ.

Гарчи Тавалло оқланган бўлса-да, М.Зокиров, бизнингча, 1968 йилда шоир ҳақидаги барча гапларни ошқора ёзиш имконига эга бўлмаган. Аввало, “учлик” баённомаларида маҳбуснинг исм-шарифи бир неча хил берилган. Қамоққа олинган шахсларга шу даражада беписандлик билан қаралганки, Таваллонинг “жиноий-архив иши”да “Хўжамёров” фамилияси “Хўжаниёзов” билан алмашлаб юборилган. Хужжатлардаги бу каби янглишликлар М.Зокировни ҳам қалғитган бўлиши мумкин.

Иккинчи муаммо Тавалло таваллудини, М.Зокиров кўрсатганидек, 1872 йил деб белгилаш хусусида. Маълумки, шоир тенгдошлари Сидқий-Хондайлиқий (1884-1934), Мўминжон Муҳаммаджонов (1883-1964) билан деярли бир вақтда мадраса таълимини олган. Моддий жиҳатдан тўлиқ таъминланган, қолаверса, маънавий имкониятлари ҳам етарли Тўлаганнинг мадрасага ўн йиллар чамаси кеч боришига нима сабаб бўлган, деган савол туғилиши мумкин.

Таваллонинг қатағон этилиши ҳақида ҳам муаллиф ҳеч нарса ёзмайди.

Профессорлар Б.Қосимов, Н.Жабборов, Р.Шамсутдинов ўз тадқиқотларида Т.Хўжамёровни 1883 йилда туғилиб, 1937 йилда ҳалок бўлганлигини таъкидлашади. Бу фикрни “жиноий-архив иш”даги маҳкумнинг ўзи келтирган рақамлар ҳам тасдиқлайди.

Ўтган асрнинг 70-йилларида Таваллонинг қизи – Раҳбар Расулова билан мулоқотда бўлган профессор Шариф Юсуповнинг хотирлашича, бу рақамлар ҳақиқатга мувофиқ келади. Отаси ҳибсга олинган вақтда 24 ёшда бўлган Р.Расулова⁷⁶нинг мазкур маълумотларни яхши эслаб қолиши табиий. Қолаверса, у отаси тақдирини аниқлаштириш учун ДХҚ идораларига бир неча бор ариза билан мурожаат қилган, унга берилган хужжатларда эса отасининг туғилган вақти аниқ кўрсатилган.

У, жумладан, отасининг “иши”ни қайтадан кўриб чиқиб, оқлашларини сўраб ёзган аризасига 1968 йил 24 апрелда ЎзССР прокуратурасидан қуйидаги жавоб хатини олган:

⁷⁶ Қамоққа олинганда оилада беш киши бўлган: ўзи – 54 ёшда, хотини Зуҳра Миёрова – 40 ёшда, ўғли Максуд Миёров – 16 ёшда, қизи Санобар Миёрова – 11 ёшда. 1913 йилда туғилган қизи Раҳбар эса 1936 йилда турмушга чиққан бўлиб, Бухорода яшар эди.

“Фуқаро Р.Расуловага

Сизнинг Хўжамӣёров Т. “иши”ни қайта кўриб чиқиш юзасидан қилган шикоятингиз келиб тушиди ва ўрганилмоқда. Хулоса ҳақида Сизга қўшимча хабар берамиз.

Ишни тезлатиш учун отангизнинг тузилган ҳамда қамоққа олинган йили юзасидан аниқ маълумот тақдим қилишингизни сўраймиз”.

Ўша даврдаги тарихий вазиятни бир оз кўз олдимизда гавдалантирайлик:

“1937 йилда НКВДнинг 00447-сонли ҳозирда машҳур бўлиб кетган буйруғи (“Кулоқлар тўғрисидаги буйруқ” – Д.Р.) тайёрланган. Унга кўра, 1937 йил 5 августдан 1938 йил ноябрь ўрталаригача махсус ташкил этилган “учлик”лар камида 800.000 кишини 10 йиллик муддатга қамоққа, улардан ярмини отувга ҳукм қилганлар. 1937 йил августидан НКВД миллий операциялар ўтказиш бўйича яна бир неча буйруқлар қабул қилади...

Ана шу ҳолатдан келиб чикиб, 1937 йил 5 августдан барча республикалар, ўлкалар ва вилоятларда собик кулоқлар, фаол советларга қарши элементлар ва жиноятчиларни қатағон қилиш бўйича операция ўтказиладиган бўлди. Бу операция Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон ва Қирғизистон ССРда 1937 йил 10 августдан бошланиши белгиланди... Операцияни... тўрт ой муддатда яқунлаш кўрсатиб ўтилган”⁷⁷. Шунингдек, буйруқда операцияни ўтказиш бўйича 7 моддадан иборат йўриқнома ҳам келтирилган. Жазони ўтаб қайтган ва фаол советларга қарши кўпоровчилик фаолиятини давом эттираётган собик кулоқларнинг биринчи навбатда қатағон қилиниши алоҳида қайд этилди”⁷⁸.

Айни шу талабга Тўлаган Хўжамӣёровнинг “батамом” мос келганлигини қарангки, атиги тўрт кун ичида, яъни 1937 йил 14 августда у “аксилинкилобий” “Турон”, “Шўрои ислом”, “Иттиҳоди тараққий”, “Миллий иттиҳод”, “Миллий истиқлол” ташкилотларининг аъзоси, “миллионернинг ўғли”, “шеърларида миллатчилик

⁷⁷ Ш а м с у т д н о в Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август – 5 ноябрь). – Т.: Шарк, 2007. – Б. 15–17.

⁷⁸ Бу ҳақда қаранг: Ш а м с у т д н о в Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август – 5 ноябрь). – Т.: Шарк, 2007. – Б. 16.

ғояларини илгари сурган”лик айблари “фош этилиб”, камокқа олинади. Тегишли ташкilotларнинг назорати остида тергов тезкорлик билан ва оддий тартибда олиб борилади. ЎзССР Ички ишлар халқ комиссарлигида тузилган иш бўйича “Хўжамёров Тўлаган (1883 йили туғилган, Тошкент шахридан, эсерлар партияси аъзоси, 1919 йил Тошкентда Осипов кўзғолонида иштирок этган) 1925 йили ўғирлик ва камомад қилгани учун 5 йилга камокқа ҳукм этилган, ҳибсга олинган вақтда аниқ машғулоти бўлмаган. “Миллий иттиҳод” ва “Миллий истиклол” миллатчи, аксилинқилобий ташкilotнинг аъзоси бўлиб, аҳоли орасида доимий равишда аксилинқилобий, миллатчилик тарғиботини олиб борганликда, “Равнақ ул-ислом” номи остида ўзи ёзган аксилинқилобий, миллатчилик шеърларини ўқиганликда айбланган”. Мазкур “Айблов хулосаси” 1937 йил 9 сентябрда тайёрланган.

Шу йилнинг 19 октябрида НКВД қошидаги “учлик” мажлисида 20 нафар махбус отувга ҳукм қилинган. Ҳаётига яқун ясаш ҳақида хулосага келинган маҳкумлар орасида Тавалло ҳам бўлган. Ҳукм 1937 йил 10 ноябрда ижро этилган.

Демак, адабиётшуносликда бир оз муаммоли бўлган Таваллонинг таваллуд – вафот саналарини 1883-1937 йиллар деб кўрсатиш ўринли, деган хулосага келиш мумкин.

Тавалло ижодига доир манбалар тадқиқи

Тавалло ижодининг мазмун-мундарижаси вақти-вақти билан ўзгариб борганлиги унинг дунёқарашидаги эврилишлар билан боғлиқ. Ижодининг дастлабки йилларида Шарқ шеъриятининг мумтоз жанрларида қалам тебратган бўлса-да, “ишқи илоҳий” ёхуд “ишқи мажозий” унинг асарларида етакчи мавзу бўлмади. Шунинг учунми XIX аср охири – XX аср бошларида анъана тусини олган баёз тузиш ишларида Тавалло асарларига деярли мурожаат қилинмади. Буни баёзлар тематикаси билан боғлиқ ҳолат сифатида талқин этиш ўринли.

Тавалло асарларини жамлаш 1914 йилда тузилган “Сабзозор” баёзидан бошланган. Орадан икки йил ўтгач, шоир ўз шеърларини “Равнақ ул-ислом” номи остида чоп эттиради. Адабий жараён билан бир қаторда ижтимоий ҳаётда ҳам фаол бўлган Таваллонинг шеър ва мақолалари ўз даврида вақтли матбуот саҳифаларини тўлдириб борди. Айниқса, 1914-1917 йиллар давомида Тавалло сама-

рали ижод қилди. “Таржимон”, “Туркистон вилоятининг газети”, “Садои Туркистон”, “Садои Фарғона”, “Самарқанд”, “Нажот” каби рўзномалар, “Ойна”, “Ал-Ислоҳ”, “Ал-Изоҳ” журналларида Тўлаган Хўжамёров имзоси билан баҳс кўзгаган мақолалар, бадият намуналари эълон қилинди. 1924-1930 йиллар оралиғида эса у “Муштум” журналининг фаол муаллифига айланди.

Таваллонинг бизгача етиб келган асарлари мавжуд манбаларини қуйидагича тасниф этиш мумкин:

- * ижодкор ўзи тартиб берган миллий шеърлар тўплами;
- * Тавалло асарлари ўрин олган баёз;
- * ўтган асрнинг 30-йилларигача бўлган матбуот нашрлари.

Асосан ишқи илоҳий мавзуида ўзига хос услуб ва жозиба билан яратилган асарлар узоқ асрлар давомида адабиётимиз хазинасини ташкил этиб келди. Бироқ тарихий-маданий шароит XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошларидаги адабиётни бутунлай ўзгартириб юборди. Бу даврда биргина Туркистонда эмас, балки дунёдаги жуда кўп мустамлакаларда ҳам миллий уйғониш ҳаракати бошланди. Миллатни ёппасига ғафлатдан уйғотмай, халқнинг руҳида тараққиётга майл пайдо қилмай туриб, ҳеч нарсага эришиб бўлмаслиги тушуниб етилди. Адабиёт маърифатпарварлар томонидан жаҳолатга қарши кураш воситасига айлантирилган бўлса, жаҳид намояналари томонидан фикрий ғафлатга қарши мустамлакачилик зулмига қарши кураш куралига айлантирилди. Миллатни уйғотишни мақсад қилган жаҳид адиблари, жумладан, Тавалло ҳам “янги мавзуларни янги образлар орқали... ифодалашга уринди”⁷⁹. Бадий асарлар орқали фикр айтишга эҳтиёж кучайди. “Жаҳидлар кўп асрлик ўзбек шеърятини қуйдан даъватга айлантирдилар”⁸⁰.

Таваллонинг “Равнақ ул-ислом” тўплами бу борадаги омадли қадамлардан бўлди. Тўпламнинг “Миллий шеърлардан биринчи жузь” деб номланишидан Тавалло бошқа асарларини ҳам жамлаш ниятида бўлганлиги кўринади. Аммо бу иш амалга ошмай қолиб кетган.

Мазкур китоб, яъни миллий шеърлар биринчи жузьининг нашр этилиш вақти ҳам манбаларда турлича кўрсатилади. Хусусан,

⁷⁹ Йўлдошев Қ. Янги ўзбек адабиёти: илдишлар, белгилар, босқичлар ва атама. // Ёниқ сўз. – Т.: Янги аср авлоди, 2006. – 183.

⁸⁰ Ўша асар. – 184.

проф. Б.Қосимов 1993 йилда “Равнақ ул-ислом”ни чоп эттирар экан, китобнинг 8-саҳифасида 1916 йилни, 12-бетида 1914 йилни, 62-варақдаёса 1917 йилни зикр этади.

Камий таъриҳида эса бу ҳақда шундай дейилади:

*Сана минг уч юз ўттуз бешда
Топти ҳимматла эй Камий, итмом⁸¹.*

Ҳижрий 1335 йил эса милодийда 1916 йилга мувофиқ келади.

“Равнақ ул-ислом” номланишидан фақат исломий ёхуд диний асарлар жамланган мажмуа деган тасаввур уйғотса-да, аслида ундаги шеърлар аҳли ислом – Турон элини тараққиёт, юксак маданият сари интилишга чорлаш ғояси билан суғорилган. Миллат, Ватан тушунчалари асосий образлар даражасига кўтарилган.

Тўшамнинг мундарижасига назар ташлангандаёқ бу фикрнинг ҳақлиги намён бўлади.

“Равнақ ул-ислом”га киритилган “Жаҳлу ғафлат олди бизни...” матлаъли ғазалда шундай дейилади:

*Жаҳлу ғафлат олди бизни, дўстлар, уйғонмадик,
Не сабабдан, билмаюрман, уйқуга биз қонмадик.*

*Бошқа миллат қилса ғайрат, бизда бидъат ортадур,
Тўю мажлис ҳам гизо деб неча минг қизгонмадик.*

*Етмиш икки миллат этти бу тараққий таҳсилин,
Тўрт хуруфидин ҳануз бир ҳарфини ўрганмадик.*

*... Ибрат олмас эрса кўз кўргонда дунё боласин,
Кўз юмулсун, дийда оқсун, бўлди биз нурланмадик.*

*Биз кураш тушдук, улоқ чопдукки, мактаб бормадук,
Яхшидур, синсун оёқлар борида хезланмадик⁸².*

Бу мисралардаги фикрни мантиқан давом эттириб, шундай хулоса қилиш мумкин: жадидчилик даври адабиёти вакиллари, хусу-

⁸¹ Т а в а л л о. Равнақ ул-ислом. Тошкент давлат шарқшунослик институти қошидаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ кўлёмалари маркази фондида №12736 инвентар рақами остида сақланаётган манба. – Т.: Гуломия, 1916. – Б. 63.

⁸² Т а в а л л о. Равнақ ул-ислом. Тошкент давлат шарқшунослик институти қошидаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ кўлёмалари маркази фондида №12736 инвентар рақами остида сақланаётган манба. – Т.: Гуломия, 1916. – Б. 21.

сан Тавалло илм миллат ҳаёти боқийлигининг гарови эканлигини яхши англаб етган; оддий халқ эътиқодини шу мақсад томон йўналтиришга интилган; натижада мазкур мавзу шу давр адабиётида етакчилик қила бошлаган.

Ислом, Турон элининг аксарияти каби, жадидлар учун ҳам энг муқаддас диний таълимот эди. Бу таълимотнинг асосий талабларидан бири диний билим билан бирга дунёвий фанларни ҳам эгаллашдир. Шунинг учун ҳам жадидлар илм-фан, маданият учун курашга кўп куч сарфладилар. Илмсизлик натижасида бизда “на пул, на сарват ва на мол-мулк” колди, деб ёзди Камий. Шу ҳолда тураверсак, “Динимиз ҳам кетар ҳаволарга”, дея хулоса қилди “Ойна”да чоп этилган шеърда. Энг муқаддас тушунчанинг қадрсизланиши ҳамма нарсани кўлдан бой бериш демакдир. Бундай аҳволга тушган халқ, миллатнинг ер юзида бино бўлмоғидан “на суд?”⁸³ Аждодлардан қолган шонни асраб қолишнинг ўзигина эмас, бутун дунёга янгича қиёфа берадиган замонавий тафаккурни, ғояни ҳам ишлаб чиқмоқ лозим. Шундагина миллат ривожланади, ислом раванак топади. Бу тарздаги холис ният Таваллонинг миллий шеърлардан иборат баёзга “Равнақ ул-ислом” номини беришга асос бўлди.

Тўплам сўнгида Сидқий Хондайлиқий, Каримбек Камий, Хислат, Қодир қори Тўқмоқийнинг китоб чоп этилишига доир таърихлари келтирилган. Шунингдек, Тавалло томонидан баёз ҳошиясига битилган ҳаволалар ўқувчининг айрим истилоҳларни тушунишини енгиллаштиради.

Маълумки, мумтоз адабиётимизнинг асосий манбаларидан бири баёзлар ҳисобланади. XIX аср охири – XX аср бошларида баёз ўзбек шеърини учун асосий манбага айланди. Матбаачилик пайдо бўлгач, чоп этилган китобларнинг аксарияти ҳам айнан баёзлар эди. Тошкент адабий муҳитининг таниқли сиймоларидан бири Тавалло адабий меросининг муайян қисми ҳам баёздан ўрин олган.

Юқорида таъкидланганимиздек, унинг олий мақсади ашъорга ташна қалблар чанқоғини кондиришдан кўра миллатни уйғотиш, тараққиётга йўллаш каби улўвор мақсадлар билан вобаста эди. Бу кўпроқ у яшаган замон ва миллатнинг аҳволи билан боғлиқ бўлган. Бу мавзунинг қанчалик долзарб бўлганлигини ўша давр матбуотидан ҳам англаш мумкин. Мирмуҳсин Шермуҳамедовнинг “Шоир

⁸³ Тавалло ибораси.

жанобларига илтимос”⁸⁴ номли мақоласида таъкидланганидек, ишқий мавзудаги шеърлар жамиятга ҳеч қандай фойда келтирмайди, аксинча зарари бор. Ёшларнинг одоб-ахлоққа оид китоблар ўрнига ахлоқни бузғувчи опсиқона мувашшаҳларни ўқиши тараққийга соя солади. “Кимга дод этармиз шоирларимизни дастидан, қай растага оёқ ташласам, ёш-ёш ўсмир болаларни газета ва мажалла ўрнига дўконга тўнқойиб, ишқий баёз ўқуб турғонларига кўз тушадур”, дейди шоир афсус билан.

Маърифий мавзудаги шеърлар тўпланган баёз жуда кам, эҳтимол ягона эди. Тошкент давлат шарқшунослик институти қошидаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ кўлёмалари маркази фондида №Л1 12891 инвентарь рақами остида сақланаётган “Сабзор” баёзи 1332 ҳижрий, 1914 милодий йилнинг 22 августида Тошкентда В.М.Ильин босмаҳонасида чоп этилган.

Баёзнинг унвон варағида “жомеъ”⁸⁵ ва ношири” Мунаввар қори тарафидан: “Садои Туркистон” жаридасина шеър ёзув тургон ёш шоирларимизнинг дарун дилларидан чикоруб миллати исломнинг аҳвол ҳозирасин гўзал суратда тасвир этгон “миллий шеър”ларини миллат хотирасинда қолдурмак орзусинда аксарларинг мусоидуҳу миллатпарвароналари ила бу рисола тартиб ўлунди” тарзидаги изоҳ келтирилади.

Баёздан Васлий, Сўфизода, Авлоний, Хислат, Тавалло, Ажзий, Холид Саид, Мискин, Ҳамза, Ҳақирӣ, Лайлиҳоним, Мир Алишер Муҳаммад ўғли каби ижодкорларнинг ғазал, муҳаммас ва мусаддас жанридаги шеърлари жой олган. Мазкур баёзда Таваллонинг “Ибрат боғинда”⁸⁶, “Бор сўзлар”⁸⁷, “Дунё кетишига бир назар”⁸⁸, “Тиланмак”⁸⁹, “Бошқа миллатлар ва биз”⁹⁰ сарлавҳали ғазаллари, “Муҳаммаси Тавалло бар ғазали Мавлавий Юсуф Сарёмий”⁹¹ ҳамда “Кўр ўлди кўз, аҳадо...”⁹² деб бошланувчи муҳаммас жанридаги асарлари ўрин олган.

⁸⁴ Туркистон вилоятининг газети, 1914 йил, 72-сон.

⁸⁵ *Жомеъ* – тўпловчи.

⁸⁶ “Садои Туркистон” газетасининг 1914 йил 30 май, 14-сониди ҳам чоп этилган.

⁸⁷ “Садои Туркистон” газетасининг 1914 йил 6 июнь, 16-сониди ҳам чоп этилган.

⁸⁸ “Садои Туркистон” газетасининг 1914 йил 19 апрель, 6-сониди ҳам чоп этилган.

⁸⁹ “Садои Туркистон” газетасининг 1914 йил 10 июнь, 17-сониди ҳам чоп этилган.

⁹⁰ “Садои Туркистон” газетасининг 1914 йил 20 июнь, 20-сониди ҳам чоп этилган.

⁹¹ “Садои Туркистон” газетасининг 1914 йил 11 май, 9-сониди ҳам чоп этилган.

⁹² “Садои Туркистон” газетасининг 1914 йил 13 июнь, 18-сониди ҳам чоп этилган.

Ўтган асрнинг 30-йилларигача бўлган матбуот нашрларида Тавалло фаол ижодкор сифатида тез-тез кўзга ташланиб турган. “Дастлабки ўзбек адабий-бадий журналларида кўшлаб ёзувчилар – Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий, Садриддин Айний, Ғози Юнус, Тавалло... иштирок этдилар”⁹³.

Асосий фаолияти савдогарлик бўлган ижодкор сафардалиқ чоғларида ҳам газета-журналларга мақола жўнатишни қанда қилмади. Шунинг учун тахаллуси ёнида гоҳ Тўқмоқ, гоҳ Хўчам каби жой номлари пайдо бўлар эди.

Тавалло шеър ва мақолалари билан, асосан, “Ойна”, “Муштум”, “Ал-Ислоҳ”, “Ал-Изоҳ” журналлари, “Туркистон вилоятининг газети”, “Садои Туркистон”, “Садои Фарғона”, “Нажот”, “Самарқанд” каби газеталарда қатнашди. У 1913 йилдан бошлаб қизгин ижодий жараёнга киришган эди.

*Баҳром ИРЗАЕВ,
“Қатагон қурбонлари хотираси” музейи
катта илмий ходими
Абдували ЙЎЛДОШЕВ,
“Қатагон қурбонлари хотираси” музейи
бош муҳофизи*

ҚОСИМ СОРОКИН – ҲАМ НОЗИР, ҲАМ ҚАЛАМКАШ

Советлар тузуми қатагон сиёсатининг асосини умумдемократик тамойиллар ва инсон ҳақ-ҳуқуқларини, миллий ҳис-туйғуларни поймол этиш, кичик халқларга нисбатан беписанд ва шовинистик муносабатда бўлиш, ҳар қандай хурфикрлик ва миллатпарварликни қатъий қоралаш ташкил этди. Совет давлатида маъмурий-буйруқбозлик тизими, коммунистик мафқуранинг тўлиқ қарор топиши жараёнида қатагонлар давлат раҳбарларининг ички сиёсий мавқеини мустаҳкамлаш воситаларидан бири бўлган. 1937-1938 йиллардаги “Қатта қирғин” совет давлати ташкил этилган кунлардан унинг асосчиси Ленин томонидан бошлаб берилган, кейин Сталин изчил давом эттирган қатагон сиёсатининг авж нуқтасидир. Бу машъум қирғиннинг бегуноҳ қурбонларидан бири таниқли журналист, бир неча йиллар “Қизил Ўзбекистон” газетасининг масъул

⁹³ Абдуазизова Н. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. – Т.: Академия, 2002. – Б. 29.

муҳаррири вазифасида хизмат қилган Қосим Ибрагимович Сорокин (1899-1938) ҳисобланади. У юртимизда истиқомат қилган татар халқи вакилларида эди.

Қосим Сорокин 1899 йил 17 декабрда Россиянинг Ульяново вилояти Старо Тимашино кишлоғида дехкон оиласида туғилган. Қ.Сорокиннинг қачон ва қандай сабаб билан ватанимизга кўчиб келганлиги ҳақида маълумотлар учрамади. Бироқ шу нарса маълумки, у 1917 йилга қадар ҳам Тошкентда яшаган ва мактаб ўқитувчиси сифатида фаолият олиб борган. Бу даврда Туркистоннинг деярли барча шаҳарларида татар зиёлиларининг “усули савтия” (нўғой мактаблари) мактаблари мавжуд эди. Унинг турмуш ўртоғи, 1902 йил Тошкентда туғилган Гулсум Абдурахмоновнанинг хатига асосланадиган бўлсак, Сорокин 1918-1920 йилларда Фарғона водийсидаги миллий озодлик ҳаракатига қарши курашда қатнашган. Ҳатто 1919 йилдан ВКП(б) аъзоси бўлади. У 1921-1923 йилларда Тошкентда “Туркистон” газетасида масъул муҳаррирлар Акмал (Акмал Икромов), 1922 йилда Мухсин (Мирмуҳсин Шермухамедов), 1923 йилдан Усмонхон (Усмонхон Эшонхўжаев)лар билан биргалиқда техник муҳаррир вазифада ишлаган. Қ.Сорокиннинг 1923 йили “Инкилоб” журналида “Қ” имзоси билан “Нефть учун кураш”⁹⁴ мақоласи чоп этилган. Унда жаҳоннинг энг кучли давлатлари ўртасида нефть ва унинг захиралари учун аёвсиз кураш кетаётганини қаламга олган. Ўтказилаётган халқаро конференциялар ва тузилаётган ҳарбий иттифоқларнинг асл мақсади ҳам шу эканлигини асослашга уринган.

Қ.Сорокин 1923-1924 йилларда “Озод Бухоро” газетасининг муҳаррири лавозимида фаолият олиб боради. 1924-1926 йилларда Москвада СССР халқлари марказий нашриётида инструктор вазифасини бажаради. У 1926 йилда Ўзбекистонга қайтиб, 1930 йилгача “Қизил Ўзбекистон” газетасида масъул муҳаррир лавозимида хизмат қилади. “Ўртоқ Қосим муҳаррир бўлганидан кейин “Қизил Ўзбекистон” газетаси техника жиҳатидан тагин ҳам мукаммаллашди. Ўқувчиларни газета билан таъмин қилиш ишлари яхшиланди. Байналмилал (миллатлараро) аҳвол, Шарқ ва ички масалаларда кўпроқ баҳс этишга қадам қўйилди. Кундан-кунга янги-янги вазифалар билан ўралиб турғон бу газета ўз вазифаларини бажариш

⁹⁴ Қ. Нефть учун кураш // Инкилоб. 1923. № 9-10. – Б. 105-109.

йўлида зўр, мустаҳкам қадамлар билан илдамламоқда”⁹⁵, деб ёзган эди Зиё Саид каламкаш биродари ҳақида.

Дарҳақиқат, шу даврда газета янгича мазмун касб этиб, унинг саҳифаларида хилма-хиллик янада ортди. Газета тиражи тезда 25 мингга етди. Газетада танкидий, ҳажвий ва сатирик жанрларда ёзилган материалларга кенг ўрин ажратилди. Жумладан, “Самарқанд сайқали рўйи замин аст” мақоласида Самарқанд шаҳрида бинокорликка ажратилган пулларнинг ниҳоятта кам эканлиги қаламга олинади. Самарқанддаги лойгарчиликларни кескин танқид қилиб, ҳатто кўчалардан ўтишда қайиқлар керак бўлмоқда, деб ёзилган эди унинг бир мақоласида. У “Қосим”, “Қ.С.” ва “Сорокин” имзолари билан кўплаб мақолалар, сиёсий ахборотлар тайёрлади. Таҳририят ходимлари билан бамаслаҳат газетада бир бетлик “Адабиёт ва санъат саҳифаси”ни ташкил этди. Аъзам Аюбов шу муносабат билан ёзган мақоласида: “Агар ўқувчи табақаларимизнинг кундалик эҳтиёж ва талабларига юзаки бўлса ҳам қулоқ солсак, унда адабий озуканинг кам ўрин тутганлигини чин мушоҳада қила оламиз. Нафис адабиётда кечирган ва бошимиздан ўтиб турган ҳодисалар ҳамда курашларни жонлик ва бор бўйича тасвир қилиб берган асарларга ташнамыз. Тўғри, айтиш мумкинки, чиқарган асарларимизнинг кўпи ўқувчиларимизнинг кутган умидидан, унинг савиясидан тубан туради. Маъно ва шакл жиҳатидан қондиранлик асарларни кам кўриб турибмиз. Йўгон мажмуалар, китобларни кўя қолайлик, ҳар куни ва ойлаб чиқиб турган кўп сонлик вақтли матбуотимизнинг тузукроқ ва пишиқроқ адабий асарларга эҳтиёжи ҳам қондирилмайди”⁹⁶.

Қ.Сорокин мавжуд муаммонинг ечими ҳақида ўз мулоҳазаларини билдириб, асосий умидни етишиб келаётган ёшларни тарбиялаш ишига қаратади. У: “Агар биз шу ишни бажармасак, пастдан умид билан чиқиб келаётган тўлқиннинг кучини ишга сололмасак, тарихий жиноятнинг сабабчиси бўламиз. Юқоридаги муҳтожликни таъминламак учун фақат пастдаги кучларни тарбиялаш, ўқитиш, ўргатиш лозимдир. Биз адабий ҳаракатимизни, айниқса, ҳозирги даврда ўқитиш, ўргатиш билан бирга олиб бормоғимиз керак. Чунки, ёзғучи қанчалик “серилҳом” бўлгани билан ўқимаса

⁹⁵ Зиё Саид. Ўзбек вақтли матбуотида материаллар. – Т. – С., 1927. – Б. 100.

⁹⁶ Аъзам а. Адабий ҳаракатимиз ва тарбия // Қизил Ўзбекистон”. № 20 (1218). 1929 й. 25 ноябрь.

ва шу ўқишни турмушга ишқаб кўрмаса, тез фурсатда тангликда қолар эканки, бунини шу кунларда кўриб, жафосини чекиб турибмиз. Адабий кучларимизнинг туйғулари, сезгилари мутолаачилар оmmasидан кейинда борса, ундайларнинг ҳолига фақат йиғлаш керак. Бунинг олдини олмоқ учун илим билан аслаҳаланиб турмушга кирмоқ шартдир. Бизга лозим бўлган “илҳом” ётиш ва маъишатдан эмас, кураш ва ҳаракатдан туғилади. Қайсики, шунинг орқасида касб (профессионал) ёзувчиларга эриша оламиз. Бинобарин, адабий ҳаракатимиз ўқиб ўрганиб туриб ижод этишга боғлиқдир”⁹⁷, дейди. Натижада бу саҳифанинг адабий савиясини жонлантириш мақсадида Ойбек, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулум, Мақсуд Шайхзода, Собир Абдулла каби ёш шоирларни таклиф этди. Абдулла Қодирий, Ғози Юнус, Элбек, Собира Холдорова, Отажон Ҳошим, Хосият Тиллахонова, Саодат Шамсиева ва бошқалар ҳам тез-тез шу саҳифанинг меҳмони бўлишди. Айниқса, Аъзам Аюбнинг ўзбек киносининг илк йирик махсулоти – “Равот қашқирлари” фильми учун уюштирган баҳси газета тарихида ўчмас бўлиб қолди. Бу баҳсда Абдулла Қодирий, Зиё Саид, Комил Алиев каби таниқли қаламкашларнинг мулоҳазалари ўқувчилар эътиборини тортиб, газетанинг обрўсини оширди.

Қ.Сорокин 1930 йилда Москвадаги марксизм-ленинизм курсига ўқишга юборилади ва шундан сўнг ҳукумат ишига жалб этилади. У 1931-1933 йилларда Андижон шаҳри Сталин туманида МТС сиёсий бўлими бошлиғи бўлиб ишлайди. У жамоатчилик билан ишлаш қобилияти туфайли МТС жамоаси ўртасида ҳам, республика раҳбарияти олдида ҳам ҳурмат қозонади. 30-йиллардаги ислохотлар натижасида МТСлар фаолияти тугатилгач, Қ.Сорокин туман партия комитети котиби, 1936 йилда эса маориф халқ комиссари этиб тайинланади.

1937 йил 29 сентябрда Қ.Сорокин Сталин туманида партия котиби бўлиб ишлаган вақтида давлат мулкани талон-тарож қилиш, тут дарахтларининг кесилиши натижасида ипакчиликка зиён етказиш ва маориф комиссари вазифасида ишлаб юрган вақтда қатор камчиликларга йўл қўйиб, аксилинқилобий унсурларни ишга олганлик ва бошқа жиноятларни содир этганликда айбланиб, ЎзССР ЖКнинг 66-модда 1-қисми ва 67-моддалари билан айбла-

⁹⁷ Аъзам. Адабий ҳаракатимиз ва тарбия // Қизил Ўзбекистон”. № 20 (1218). 1929 й. 25 ноябрь.

ниб, қамокқа олинади. Унинг Тошкент шаҳри 1-Куйбишев ёпиқ кўчаси 6-уйида тинтув ўтказилиб, Ленин ордени, иккита 7,65 мм калибрли Браунинг маркали револьвер, 34 та ўқ, 3 қути милтиқ ўқлари мусодара этилади. Шундан сўнг 67 ёшли онаси Ашрархон ая, 1902 йил Тошкентда туғилган турмуш ўртоғи Гулсум Абдурахмоновна Сорокина, Арслон (12 ёш) ва Эрик (10 ёш) икки ўғли, шунингдек, кейин туғилган қизи Светлана отасини қайтиб кўришмайди.

1938 йил 21 сентябрдаги дастлабки терговда Сорокиндан таттарларнинг миллатчилик ташкилоти ҳақида маълумот бериш талаб қилинади. У Муҳаммад Ҳасандан ташқари бошқа татарларни деярли танимаслигини маълум қилади. 1937 йил 8 октябрда ўтказилган иккинчи терговда унга “барча айблари” ёзилган сўроқ баённомасини берилиб, уни имзолаш талаб қилинади. Бу баённомада ёзилишича, Ўзбекистон компартияси МК биринчи қотиби А.Икромов компартиянинг IV курултойи вақтида уни аксилинкалобий ташкилотга тортган эмиш. Шундан сўнг А.Икромов уни ўз уйига, дачасига бир неча бор таклиф этган ва суҳбатлари давомида А.Икромов Компартия Марказий Комитети ва Средазбюро фаолиятидаги ноҳақликларни танқид қилган, советларнинг миллий сиёсатидаги ҳийла-найрангларни, улардаги бошқа миллатларга ишонмаслик тамойилини танқид қилган эмиш. А.Икромов партия курултойида Сорокинни “ўз одами” сифатида газета муҳаррирлигидан олиб, партия ишига жалб этган ва ЎзКП МК нашриёт бўлими бошлиғи лавозимига тайинлаган ва Сорокин 1929 йил охиридан “Миллий истиқлол” ташкилотининг аъзоси сифатида унинг барча тадбирларида иштирок эта бошлаган эмиш.

Баённомада ёзилишича, А.Икромов барча раҳбарлик постларни ўз одамлари билан тўлдириб, эски кучларни, яъни собиқ бой, кулоқ унсулар, диндорларни ҳукумат ишларига тортиш ҳақида кўрсатма берган. 1930 йилда Англиядан қандайдир ёрдам кутган. Шунингдек, баённомада “Миллий истиқлол” ташкилоти аъзолари сифатида А.Каримов, С.Болтабоев, Ҳ.Бурнашев, М.Рамзий, Боту, Воис Раҳимий, М.Эрматов, М.Усмонов, С.Холдорова, Т.Шодиева, М.Шермухаммедов ва бошқаларнинг номлари келтирилган. Яна шу баённомада ёзилишича, ташкилот ишлари бир неча йўналишда олиб борилган бўлиб, улар: 1) миллий кадрларни тарбиялаш; 2) халқ хўжалигини издан чиқариш; 3) раҳбар кадрларга эски бой,

миллатчи унсурларни тортиш; 4) миллий ғояни бадиий ва даврий адабиётларда тарғиб этиш кабилардан иборат бўлган. А.Икромов 1930 йилда халқнинг руҳиятини кўтариш лозимлиги ҳақида тўхталиб, таълим тизимига ҳарбий таълим дарсларини киритган. У русларсиз бошқарувни қўлга олиш ҳақида тинимсиз кураш олиб борган, колхозларни бошқариш учун собиқ босмачиларни жалб этишга чақирган. Қосим Сорокин А.Икромов буйруғи билан Сталин районида 1500 га ердаги 5000 туп тут дарахтини йўқотиб, ўрнига пахта эқдирган. Натижада ипак қурти бўйича давлат режаси бажарилмаган. А.Икромов раҳбарлигидаги бу ташкилотда Фитрат, Чўлпон, Қодирий, В.Раҳимий, М.Ҳасанов, Сорокинлар иш олиб борган. Сорокин 1936 йил августидан маориф халқ комиссари бўлиб ишлаган йилларда миллатчи ва троцкийчиларни ишга олишга асосий эътибор қаратган. Ўзбекистондаги барча раҳбарлар ва таълим соҳасидаги 1000 нафар ўқитувчи ҳам миллатчилардир. Жумладан, Тошкентдаги 123-мактаб директори – Мунаввар корининг қайноғаси. Дарсликларда “халқ душманлари” О.Ҳошим, Қ.Рамазон, Ш.Раҳимий асарларига кенг ўрин берилган. Дарсликларда *колхоз, социализм* сўzlари деярли учрамайди. *Колхоз* сўзи бор ерда, албатта, “очлик” сўзи бирга келади. Арифметика дарслигида 100 га ердан 3 центнердан ҳосил олинди, деган мисол бор. Ўзбек мактабларида рус тили ўқитувчилари деярли йўқ даражада. Мактаб қурилиши режаси бор-йўғи 80 % га бажарилган. Шунингдек, жорий йилда Тошкент шаҳрида режадаги 9 та мактаб ўрнига бор-йўғи 1 та мактаб фойдаланишга топширилган. Албатта, юқоридаги айблар маориф халқ комиссарининг “жинояти” эмас, аксинча, совет тергов машинанасининг ихтироси эди. Бироқ, “айбдор”дан фақат битта нарса, имзо чекиш талаб қилинди ва бунга барча воситалар орқали эришилди.

1937 йил 14 октябрда Давлат хавфсизлиги ходими Маврин ЎзССР НКВД 4-бўлими бошлиғи Агабеков номига ёзган қарорида Қ.Сорокиннинг аксилинқилобий миллатчилик ташкилот аъзоси эканлиги аниқлангани ва у ЎзССР ЖК 66-моддасининг 1-қисми ва 67-моддаси билан айбли деб топилганини баён этди. Шунингдек, “жиноий иш”га Д.Ризаевнинг 1937 йил 15 сентябрда, М.Ҳасаннинг 1937 йил 7 октябрда, М.Усмоновнинг 1937 йил 11 октябрда берган кўрсатмалари тикилди. 1937 йил 24 ноябрда эса Сорокин Қ.Рамазон билан юзлаштирилди.

Тошкентда 1938 йил 4 октябрь соат 8.25 да бошланган “учлик” суди 8.40 да тугалланди. Гувоҳлар чакирилмади, айбланувчига ўзининг айбсизлигини исботлаш учун бирор-бир имконият берилмади. 1937 йил декабрдаёқ тайёрлаб қўйилган Айблов баённомасидаги сана ўчирилиб, калам билан 1938 йил 3 октябрь деб тўғриланди ва ўкиб эшиттирилди. Шундай шароитда бошқа маҳбуслар қатори Сорокиннинг “жиноятлар”и ҳам исбот этилди ва маҳкумга отув жазоси белгиланди. Ҳукм ўша туниёқ ижро этилди.

Сорокиннинг хотини Тошкент шаҳри, Ш.Руставели кўчаси 99-уй, 10-хонадонда яшовчи Г.А.Сорокина 1955 йил 14 августда СССР Бош прокурори номига ариза ёзди. У аризасида эрининг НКВД томонидан қамокқа олингани ва 10 йилга ҳукм этилганини, бироқ ҳозиргача қайтиб келмаётгани, ўғли Арслоннинг наъмунали йигит бўлиб улғайгани, 1941-44 йилларда Сельмаш заводида ишлаб, “Спартак” жамоасига аъзо бўлгани, иккинчи ўғли Эрикнинг Иккинчи жаҳон урушида қатнашиб, “Қизил Юлдуз” ордени, “Берлинни ишғол қилгани учун”, “Германия устидан ғалаба қозонгани учун” медаллари билан тақдирлангани ва ҳозирда Тошкент шаҳрида шафёр бўлиб ишлаётгани, 1938 йилда тутилган кизи Светлананинг 10-синфда ўқиётгани, ўзининг 18 йилдан буён ёлғиз ўзи уч фарзандни ўстираётгани ҳақида ёзди. У эрининг давлат олдидан ҳеч қандай айби йўқлигига ишонишини маълум қилиб, унинг оиласи бағрига қайтарилишига рухсат беришларини сўраб ёлворди.

1956 йил май ойида Қ.Сорокиннинг иши қайта кўриб чиқилди ва унинг айбсиз эканлиги тўлиқ ўз исботини топди. Қосим Иброҳимович Сорокин 1956 йил 15 сентябрда СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси, 1957 йил 25 майда эса СССР Олий Суду томонидан тўлиқ оқланди.

АДАБИЙ-БАДИИЙ ВА ПУБЛИЦИСТИК АСАРЛАР

Абдулла ҚОДИРИЙ

ҚУЁШ БИЛАН ҲАМ КУРАШАМАН⁹⁸

(Ҳикоя)

13 июлнинг тонг салқини бу кунги куёшнинг туғуши олдида узокка чидаб бора олмади. Ёқимли салкин ва ингичка эсатурғон тонг ели оқ тутун ичида барқ уруб чиққон куёш ҳарорати билан нафас олиш учун ёқимсиз илиғ буғга айланди. Эрта билан бирор соат тинғон сув каби шафоф ҳолда турадурғон ҳаво ҳам буғга тутулғон ойнадек хира туска кирди. Суви кўллаш орқасида сизотизза ҳолига келган, теварагини барди, саломалик ўтлари босқон ва поёнсиз ғўзапоялар орасидан айланиб оккон ариқ устларидаги чибинлар, тоқатсизланғондек ғивирлаша бошладилар. Ёнғоқ остига ўчок қазиб ўн кетмон тупрок тортиш билан манглайи терчиган Юнус ота кетмонига суяниб нос отар экан, ўз-ўзига:

– Бу кун каبوب пиришсак ҳам бўладир, – деб қўйди.

Аравадан чиқарилғон бурул айғир ғўза ўватига экилган наша барглари ни искаб қарамоқда эди. Аваз буғчамаланғон кўрпа, ёстик ва озик-овқатларни арава олидан тушуриб ёнғоқ каторидаги ўрук остига тахламоқда эди.

⁹⁸ Абдулла Қодирийнинг ушбу асари “Ўзбек шўро адабиёти” журнали, 1932 йил, 3-сонида босилган бўлиб, кейинчалик “Обид кетмон” қиссасининг таркибига бир фасл ўлароқ айнан шу сарлавҳа билан киритилган. Бирок “Қуёш билан ҳам курашаман” матни журналда қиссадан олинган парча сифатида эмас, балки алоҳида сюжет ва композицияга эга ҳикоя сифатида берилган. Иккинчидан, ҳикоя охирида адибнинг тугал асарлари бутунлигини ифодалайдиган “Битди” сўзи ҳам берилган. Бу ҳикоя матни “Обид кетмон” таркибида келган матндан маълум даражада фарқ қилади. Ҳикоядаги айрим сўз ва сўз бирикмалари тахрир этилган; заруратга кўра, қисқартirilган ҳамда қиссанинг умум пафосига мослаш учун ушбу матнга баъзи ўзгартиришлар ҳам киритилган. Тахминимизча, ёзувчи замонавий кишлоқ ҳаёти, деҳқонларнинг турмуш тарзи тўғрисидаги “Обид кетмон” қиссасидан олдин шу ҳикояни ёзган. “Қуёш билан ҳам курашаман”га алоҳида ҳикоя сифатида қараш ва уни адибнинг бошқа кичик асарлари каторига қўшиб, нашр қилиш мақсадга мувофиқ. Нашрга тайёрлаш жараёнида журнал тахририяти томонидан йўл қўйилган айрим техник нуқсонлар “Обид кетмон”нинг 1935 йилги нашрига қиёсан ўнғланди, жузбий ўринларда ҳикоя тили бугунги адабий тилга мослаштирилди.

– Одамданми? – деди бир буғчамани аравадан кўтариб ола-ола, – чоқиқчилар бу кун энасини кўради десангиз-чи.

Юнус ота жавоб бермади, ярим очилгон ўчоққа тушуб, ўчоқ теваарагини теша билан чопа берди.

Аваз аравадан тушрилган сўкни кўтариб ўчоқ яқиниға келтириб қўйди. Арава устидаги юк тугалиб олдинги томонда бир хуржун нон ва орқада хашакга ўраб тангилгон қозондан бошқа нарса қолмади. Олдиндаги хуржунни кўтармакчи бўлгон эди, қозон оғирлик қилиб арава “лайлак” бўлаёзди. Аваз хуржунини қайтариб қўйишға мажбур бўлди.

– Ота, қозонни тушуришайлик-чи.

Юнус ота ўчоқдан тупроқ чиқармоқда эди. Ишдан тўхтаб бир оз аравага қараб турди-да, оғзидаги носни туфлаб ташлади.

– Хуржинни ол!

– Хуржинни олсам, қозон ағанайдир.

– Кўтармадаги гўшгли челақни олдингми?

Кўтармадаги челақ Авазнинг ёдидан кўтарилган эди: Араванинг остиға кириб челақни ешиб ола бошлади. Юнус ота лабидаги нос ушоқларини яхтагининг енгига арта-арта арава ёниға келиб ялан оёғи билан шотини босди.

– Нонни ол!

Аваз хуржундаги нонни олиб қўйди. Юнус ота аста-секин шотини линг ҳолға келгунча қоронға бостирди. Аваз арава орқасидан чиқиб ўралгон хашакларни олди.

– Тагин озроқ жўнатинг!

Юнус ота шотини бир оз ўз ҳолиға қўйди. Қозон Авазнинг олдиға силжиди.

– Ҳозир бўлиб кўтар, ерга қўйма, ўчоқнинг ёниға олиб бор!

Аваз ихраб-сихраб қозонни бошиға кийгансумон ўчоқ ёниға келтириб қўймоқчи бўлгон эди, қўли толиқиб қозоннинг бир қулоғи Авазнинг бурниға тегиб кетди.

– Бурни(нг) қора бўлди Хувари! – деб ота илжайган эди, оғзидаги онда-сонда қолгон носвой билан кўкарган чугур тишлар кўришиб кетди, – бир пут қозонни эплолмайсанми, боласи тушкур.

Аваз бурнини қўли билан ишқаб тозаллади:

– Бир пут? Бу қозон баҳазур бир пут ўттиз қадок келадир.

Юнус ота кетмонини қўлиға олиб ўчоқдаги тупроқларни чиқаришға тутунди.

– Майли, икки пут десанг ҳам ҳақинг кетмайдир. Отингни олиб боғла, ғўзани новит қиладир; челақларни олиб сувға бор, қайтишингда ариқдан сув очиб кел!

Аваз отини четроқдаги тутка боғлаб, кўлига челақларни олгон пайтда ернинг этагидан елкасига кетмон кўйгон бир тўда йигитлар кўриндилар, йигитларнинг орқасида от олдига каттакон бир самоварни ўнгарган яна бир отлик ҳам кўринар эди.

Юнус ота ўчоқни тозалаб, қозонни ўчоққа кўндиргон пайтда йигитлар ёнғоқ тегига етиб келдилар, терс-турс килдириб елкаларидаги кетмонларини ерга ташладилар. Уларнинг уч-тўртларини истисно қилғонда, кўплари деярлик олди очиқ қалами яхтак, қалами иштон, оёқларида кўн этик, бошлариға ҳар турли дўппи кийиб, белларини бир метир чамаси қилиб кесилган, яхшигина кирлаб сарғайгон хом сурф билан боғлагон эдилар. Кўбчилик йигирма билан қирқ орасидаги йигитлар бўлиб, орада уч-тўрт нафар 45-50 ёшликлари ҳам йўқ эмас эди. Улар кетмонни ерга кўйғоч, сўз кўйишгондек белбоғларини ешиб манглайларини тангта бошладилар.

Орадаги икки-учта ялан оёқ ёшларнинг бириси бўлгон 22-23 ёшлар чамалик, суяги йўгон қадди қисқа - яъни бўйдан олиб энига урулгон беўхшоқ катта бошлиқ, кишига қарагон пайтда, айниқса, ёш болаларни кўркутарлик даражада ғилай кўзлик, филники каби йўгон ва тўмтоқ оёқлик, қизилмағиздан келган бир йигит кўбчилик ичидан чиқиб келди-да, янги қазилиб қозонни ўрнаштирилгон ўчоққа энгашиб мўралади:

– Ўчоқни қотирбсиз ота, чопиқни битирган кунимиз ўхшатиб бир норин қилиб иккита “мўйсафид”дан ҳам чақира тургон бўлиб-миз-а, – деди.

Қозон теварагини тупроқ билан кўмаётқон Юнус ота унинг сўзига илжайди.

– Агар бу кун қизил саллани олсанг, албатта...

Йигит ўчоқ ёнидан кўзғалиб, ғилай кўзини “дахшатли” туска киргизди.

– Оламан, албатта оламан,- деди ва теварагига аланглаб, ўзидан олти қадам нарида икки метир чамаси қизил сатинни бошиға чулғаб ётқон, чуваккина ва афтидан улуғсимонлиги кўриниб тургон бир йигитга қаради, – қизил саллани берсанг, оламан!

Бошиға қизил чулғовчи йигит илжайиб кўйди.

– Оласан, – деб пичинг отди Юнус ота, – қизил саллани деб етти йигит йиқилди, сен саккизинчи қурбон бўлмасанг яхши эди...

– Самоварни ол каллахом, – деди отда келиб тўхтагон биригадир Ислом новча.

Ғилай йигит нима ҳам демакчи эди, сўзи биригадир томонидан бўлинди, самоварни олиб четка элтиб кўйди.

Ғилай йигит, яъни биригадирнинг таъбирича “каллахом”нинг асли исми Розик бўлиб, фавкуллода яратилгонлигидан бўлса керак унинг шахсиға анчагина лақаб тўкугон эдилар. Сийлагон киши уни, ўз исми бўлгон “Розик” билан атаб чақирар эди, бировлар “каллахом” деб ундар эди. Учунчилар “пўлоғўр” ва тўртинчилар ҳазилмандлар эса, тўғрудан-тўғру “кўр” деб қўяқолар эдилар. Лекин “ғилай” деб ҳеч ким атамас, эҳтимолки Розикқа нисбатан “ғилай” сўзини “хайиф” ёки “эссиз” ҳисоблар эдилар. Бу лақабларни Розикнинг ўз томонидан қаршиланиш масаласига келганда у бундай лақаблардан чумоли чакқанча ҳам ранжимас, билъакс табиатиға “кўшимча” тариқасида бағишлангон “қизиқлик”ларидан озгина ишлатиб кўйишға рухсат берилганлигини сезар, Розикқа тақилгон лақаблардан “Пўлағур” сўзи, унинг яратилиш сифатини яхши гавдалантирганликдан биз ҳам бундан сўнг Розикнинг асил исмини атамай “Пўлағур” деб юрутамиз.

Пўлағур самоварни олиб қўйгондан сўнг белидаги рўмолини силлиқ тахлаб манглайини боғлади. Олди очик яхтагининг кўкрак тўғрусига тақилгон боғичларини бир-бирига келтириб тугди, сўнг-ра қисқа семиз билагини очиб, яхтак енгини тирсагигача чиқариб шималди-да, кетмонини икки қўллаб ушлаганча қизил саллалай йигитнинг олдиға келди:

– Имонингни ўгуравур Бадал, – деди Пўлағур кетмонини ерга қўйиб ва сопининг устиға юм-юмалоқ мушги билан гурс этиб уруб кўйди, – ё бўлмаса оёғимни ўп, саллани бер!

Пўлағурнинг бу сўзидан ёш-яланглар хахаллашиб кулиб, кексалар илжайишдилар.

Бригадир Ислом новча кетмонини қўлиға олиб ҳаммадан ярим газ юқори тургон қадди билан ғўзанинг устиға юриб келди, унинг орқасидан бошқалар ҳам эргашдилар. Кейинги суғориш билан анчагина кўтарилиб қолгон ғўзанинг ҳозирғи кўлага жойлари бир қадар лой, беш-олти одимгача серхато ва қисқа бўйли эдилар. Қолмиш ғўзалар эса, кўз илғамай сойға тушиб кетканча элли сантиметир чамаси дуркун ўскан ва аксар тушларининг куйи бўғумларида сарғиш-пушти капалак қўнгон каби гуллар кўринар эди.

Ислом биригадир эгатдан бирини чопис синаб кўрди.

– Бу ерлар лойроқ, кетмонга ёпишадир! – деди ва беш-олти кадам ғўзадан ташлаб ичкарилади ва яна чопис кўрди, – шундан бошлайик, бу ёқни кечки пайт бошлаймиз.

Биригадир нашали уват ёнидағи чет қаторға ўтиб, ён қаториға Пўлағурни чақирди:

– Қани каллакдор полвон, меним ёнимдағи эгатка, сиз Бадал қахрамон, каллакдорнинг ёнидағи қаторға, сиз ўртоқлар ўз қаторларингизга жойлаша берингизлар.

Пўлағур биригадирнинг ёнига келиб, унинг қаториға Бадал келиб тушди. Бошқа қаторлар ҳам колхозчилар билан тўлиб йигирма беш метир қадар жойға ерлашдилар.

Бригадир уларни санаб чиқди:

– Бир, икки... йигирма уч, мен билан йигирма тўрт, тўғру, қани оғалар бошладик! Каллахом, сепламага йўл йўк, Бадалбой сизга ҳам! Кесаклар ушалсин, ўтлар ўлсун, бўғузлар тўлсун! Кетмонни илдиздан қочириб юритасиз; башарти бир қатордан зарарланган ғўза уч тупға етса ош бир коса, нон яримта!

Пўлағур кўлиға туплар экан кўзини ола-кула очиб, қаторнинг бошиға қараб олди ва “шарманда қилма”, деди-да кетмон ташлади, бошқалар ҳам чопикқа кирдилар.

Кетмонлар олдин-кетин кўтарилиб туша бошладилар. Трис-турс, чак-чук эткан товушлар чиқиб, юқори кўтарилган кетмонларнинг ялтироқ сиртиға тутулғон куёш нури ялит-юлт чакнаб турди. Пуштадағи курук тупроқлардан озроқ чанг кўтарилиб кетмонлар билан ўйнаша ва атрофға тарқала бошладилар. Чопикдан чиққон жойлар силлиқ манзара ола бордилар.

Пўлағур бир оз шошинқирағон ҳолда тарс-турс кетмон солмоқда эди. Бадалнинг кетмони у қадар шошиб тушмаса ҳам, лекин ҳар бир кетмони керакли жойға тушиб бир тупни икки кетмон билан саришталаб бормоқда эди. Ҳар иккисининг чопиғиға кўз қирини ташлаб борғон биригадир бир вақт кетмонига суяниб тўхтади.

– Сен, каллахом, чопикда бир оз чала экансан, кучинг бекорға сарф бўлмоқда! – деди. – Кетмонни мўлжаллаб ташла, биринчи кетмонда ўт ўлсин, кесак ушалсин, илдиз бўшалсин ва шу тупроқ билан нариги ғўзанинг бир ёқ бўғози ҳам тўлсун, иккинчи кетмонда бериги бўғози тўлиб, учинчидан чала қолғон ўрунлар кумлансин; онда-сонда учраган катта кесакларни кетмоннинг муҳраси

билан бир ур-да, кета бер. Ҳозир Бадал билан баравар бораётгон бўлсанг ҳам, бироқ узоққа чидамайсан, негаки бирининг ўрнига икки куч сарф қилмоқдасан.

Пўлағур сўз тинглаш учун ишдан тўхтамади, чунки “душман” ҳазил эмас эди. Ишлар экан биригадирнинг сўзини тинглади.

– Тўғри, – деди Пўлағур, – ишимнинг пўлқилиғини ўзим ҳам пайкаб қолдим.

Чопиқчилар кулиб юборадирлар.

– Бали, – деди биригадир, – сенда Бадалнинг икки кучи бор, бироқ ҳадис йўқ. Кетмонни ҳамма вақт баланд кўтариб бир хил кўнукда тушурма; кесак кўчиратургон бўлсанг баланд кўтар-да ўрта даммини ишлат, кумлашда миёна кўтариб ўнг дамнинигина ишлат, керак бўл(ма)ғонда сўл даммини ишлата кўрма! Ана, ана, тамом!

– Оббов, – деди ишдан тўхтаб Бадал, – таълимингизнинг ҳаммаси бу кунга йиғилиб қолгон экан-да.

Биригадир илжайиб олди:

– Мақсад си(з)ларнинг мусобақаларинг устуда эмас, – деди, – колхоз учун уста чопиқчилар керак, мен буни ҳамма вақт айтиб келаман, тўғрусини айтганда Розик бу турғонларимизнинг ҳаммасидан ҳам зўр, бироқ чопиққа келганда малакаси оз. Агар шу каллахом чопиққа роса уста бўлса, бир кунда икки одамнинг ишини қилаберадир. Бу нима деган сўз? Агар чопиққа омилкор бўлгон Розик биз билан 20 кун иш қилса, ози тўрт гектар ерни ортиқ ишлаб мана шу турғонларни бир кун ишдан қутқоргон бўлиши устуга чопиқни ҳам ўз вақтида бажаришка имконият берган бўлади.

Йигитлардан “тўғри-тўғри” деган тасдиқлар эшитилди.

– Ўзаро мусобақа керак, – деди давом этиб биригадир. – Шу билан бирга билган ҳунарларимизни бир-бирларимиздан яширишимиз яхши эмас, тўғри келган сайин бир-биримизга тажрибаларимизни ўргатишимиз зарур.

– Қойил(ча)ман улугим! – деди Пўлағур кетмон(н) тарсилла-тиб, – ғаламиска адаб беринг, ғаламиска.

Чопиқ давом қилар эди. Мусобақачилар кўбчиликни беш-олти одим орқада қолдириб илгариладилар. Куёш бетини янгича оқ булут қоплангандек бўлиб ёруғлиқ лойқади ва тик эткан шамол юрмай нафас олиш анча қийинлашди, чопиқчиларнинг манглайларидаги рўмоллари тер билан хўлланса ҳам ҳали сиқиб ташлай-турғон даражага етмаган эди. Сергўшт йигитларнинг яхтак елкаларида бир мунча тер нишонлари кўринди.

Ислом биригадир манглайиға терилиб қолгон терни бармоғи билан сидириб ташлағач, олди очик яхтагининг бир бари билан ўзини елпиди, иккинчи қўли билан кетмонга суяниб орқасиға - ёнғоқ томонға қаради:

– Аваз ҳа-ай!!

– Ҳовв!

– Отларни пастка тушуриб, ўт боскон бедага боғла, қайтишингда ўша жойдағи қўрғонлардан коса йиғиб кел. Ҳозир самоваринг қайнагон бўлса, бир кумғон чой дамлаб келтир!

– Ҳўб.

– Бормисиз улуғ! – деди Пўлағур ҳаракатдан тўхтамагон ҳолатда, ҳалқумлар қуриди-ку.

Мусобақачилар бошқаларни ўнлаб одим орқада қолдирдилар. Ҳар иккиси ҳам барабар бормоқда, ора-сара Пўлағур бир-икки одим олдинласа ҳам, Бадал буни сезди дегунча бир чираниб етишмақда эди.

Пўлағур кутмаганда Бадал ишдан тўхтаб манглайидағи рўмонлини ешиб бет ва гардан терларини артиб елпинди ва липпасидан носқовоғини чиқарар экан:

– Тўхта Қаллахом нос отиб оламиз! – деди.

Вақтни ғанимат билган Пўлағур тўхтамади.

– Носинг нимаси, мен носни ташладим.... кўзинг тиндим! – деди.

– Қўйма, кўр! – деди орқадан аллаким.

– Қўймайман, бу кун Бадалинингни ийиғини чиқараман!

Вазиятнинг ёмонға айланишини билган Бадал қўлиға олгон носқовоқдан нари-бери оғзиға тўқди-да кетмонига ёпишди. Бадалнинг шошиб қолғонлиғини орқадан кўриб тургон йигитлар қийкириқ урдилар.

– Бадални шоштирди! Бадални эсанкиратди!

– Бўш келма, Бадал! Савалай бер, Розик.

– Қийнаб ўлдираман, қийнаб! - деди Пўлағур.

Нима бўлса ҳам ҳалиги тўхталишда Пўлағур тўрт одим олдинлаб қолди, Бадал эса етиб олиш учун ҳамма ҳунарини сарф қила бошлади. Ҳозир ҳар иккиси ҳам бухронли минутларни кечираётдилар. Буларнинг жон аччиғида қила ётгон ҳаракатларини ва чопиқ сифатларини кўздан кечириб тургон Ислом биригадир орқадан кичқирди.

– Сеплама(га) айланмангиз йигитлар! Сен, каллахом, бояги таълимни эсингдан чиқарма!

Пўлагур орқасига қарамай жавоб берди:

– Таълимингиз тошқа битилган.

Қўмғонда чой келиши билан оғзидаги тупуги куриғон чопиқчилар чуғурчукдек қумғонга ёпишдилар. Ҳар ким пиёлани илгари тўлдиришга шошилди, бироқ мусобақачилар жойларидан қўзғолмадилар.

– Сизлар ҳам чой ичиб олинг йигитлар, – деди Ислом биригадир.

Улардан жавоб бўлмади.

– Улар ҳали ёш, – деди кекса бир колхозчи, – уларга чойдан ҳам юз суви керак.

– Бу кун Бадал қизил салладан ажралади-ёв.

– Ажралмайди, – деди кечаги кун Бадалдан енгилган Сохибтой, – Бадал чапдаст.

– Қанча чапдаст бўлса ҳам, бир ҳафтадан бери курашиб чарчагон, – деди кекса колхозчи, – беш қадам ўзидан ўтказдими, бу энди бўлмайди, деган гап бўлади.

– Бадал чўзилиб копти, кечаги дабдабаси йўк.

– Кўринг, бизлардан хили қувроқ экан, Жалил, – деди ўткан кун Бадалдан енгилган Раҳимберди, – бу итдан туккон кўр, Бадалнинг мазаси кеткан кунни чоғлаб беллашди-да!

– Мен сўзларинга қўшилолайман, – деди орқароқда чой ичиб ўлтирғон хондиқ⁹⁹ йигит, – хумсонгнинг илиги тўла.

Бир пиёладан чой ичиб сурнайни ҳўллагач, улар чопиққа тушдилар.

Бадал Пўлагурни қувлаб кетмақда, Пўлагур ўзига етказиш ўрнига билгакс ундан аста-секин узоқлашиб бормоқда эди. Бу кичкина муваффақият Пўлагурга қанчалик руҳ ва куч бағишласа, Бадални ўшанчалик бўшаштириб руҳсизлантирмоқда эди. Ҳар иккиси ҳам обдон терлаб олдилар. Айниқса, Пўлагурнинг яхтаги сувга солиб олғондек шалобба бўлди. Шалоб-шулип қилиб ҳалакит бера бошлади.

– Ешсам кутуламанми! – деб ҳайкирди бир вақт Пўлагур ва яхтагини ешиб чопилғон пуштага итқитди. Иштонини липа уриб яна кетмонга ёпишди. Орқадагилар кулушдилар.

⁹⁹ Хондиқ – китобда “чандиқ” бўлиб келган.

- Офтоб уради, каллахом! – деди орқадан биригадир.
- Эй, мен бу кун офтоб билан ҳам гаплашаман.
- Бир оздан кейин энангни кўрсатадир, – деди аллаким.
- Икковинг келиб чой ич! – деди биригадир.

Бир оз жавобсиз чопиқни давом этдириб бордилар. Пўлағур чопиб борғон ҳолда орқасидағидан сўради:

- Ичамизми, шерик?
- Ичсанг, ичамиз.

Иккиси кетмонни баравар ташлаб пуштадаги қумғон ёнига келди. Пўлағур бир пиёлани Бадалга қуйуб, иккинчисини ўзига солар экан, “душманга” манглай остидан мўралади.

- Тобинг қалай, шерик?
- Яхши.

- Саллани уринтирмай топширсанг дейман!
- Ҳали топширишимга вақт бор.

– Анови кетмонларнинг бир-бирдан туруш фарқиға ҳам қараб кўй.

- Беш қадам нари-бери билан бир ерга бора олмайсан.
- Хўб, носингни ол бўлмаса.

Чойли пиёлаларини ғўза кўлагасига қўйиб нос чекишдилар. Пўлағурнинг қуёшда қуйиб қорайғон елка ва бўйинларидан тўхтовсиз тер қуйуб турар эди, бўйун томири тез-тез ташқарини туртиб, бурун катаклари нафас олиб чиқорғонда сиқилиб, керилар эди. Бадалнинг чекка томирлари ўқлоғидек ташқарини туртуб, кўзи қон қуйғон каби қизарғон эди.

Пўлағур носни туфлаб, кўлиға чойни олиб оғзини чайқади.

- Сен Бадал, иним, боя бир янглишдинг.
- Нега янглишдим?

– Иш пайтида нос чекиб янглишдинг, занталоқ носни чакканингдан кейин чўллатади, бир нарса ичмасанг кишини абкор қиладир. Сен нос чакиб олғон кейин, мен арвоҳингга фотиҳа ўқиб кўйдим. Дарҳақиқат ҳар қанча урунсанг ҳам менга етиб келмадинг, қайтага борғон сайин судралдинг... Агар мен чой ичишка кўнмасам, пуштада ўлиб қолғон бўлар эдинг... Сўкма-сўкма даюс, сенга ўхшағон одам тарашлари кўр Розикни аҳмоққа ҳисобласалар ҳам, лекин мен сенга ўхшаш хом даюсга қирқ йил дарс бераман.

Иккови икки пиёладан чой ичиб олғунча эрмак учун “ширин-ширин” сўкушиб олдилар-да, яна кетмон билан олишиб кетдилар.

Тахтанинг боши бир юз элли метр чамаси бўлиб, яноқка келиб битар ва яноқдан эътиборан сойга тушкунча кўндаланг эгатли алохида тахта бошланар эди. Эгатнинг боши яқинлашқон сайин Бадалнинг кўзи Пўлағурнинг қаторига туша бошлади. Чунки Пўлағур Бадалдан тўккуз одим чамаси илгариланган эди.

Орадан яна беш дақиқа чамаси фурсат ўтиб, Пўлағур Бадални ўн одим чамаси орқада қолдириб ўз ҳиссасини битирди ва ҳеч нарсага қарамай ялонғоч елкасига кетмонни кўйиб, чопикларнинг энг четдаги қаторига юрди. Ёқимсиз қилиб:

“Савлатингга – ғайратингга койилман”, деган яллани айтиб кўйди, гўё бу билан ўзининг муваффақиятига жар солғон эди. Колхозчилар илжайишиб олдилар.

– Қаллахом бажо! – деди кекса колхозчи.

– Бажолигин айтишга ҳали вақт эрта, – деди биригадир.

Биригадирнинг бу сўзи махтов кутиб турғон Пўлағурга унча ёқмади:

– Етти ярим газлик соянгиз бу ёққа оққанда-а? – деди-да янги қатордан чопикни бошлай берди. Бу сўз билан бирдан ҳамма хоҳолаб юборди. Чунки Пўлағур “етти ярим газлик соя” деб биригадирнинг узун бўйидан киноя қилғон эди.

– Оббо тўймағур, улуғни олди!

– Асло ҳам ёмон тишлади!

Бир неча вақт кулгу орқаси узулмай турди. Ислон биригадир ҳам қотиб кулар эди.

* * *

Пўлағур янги қаторни Бадалдан ўттуз одим илгари битириб, Юнус отанинг олдига келди. Манглайини тангғиғон рўмолини ешиб устудан челақдаги сувдан куйди, сиқиб ташлағач манглайини янгидан танғиб олди. Қозонидаги аста-секин қайнаб турғон ошқа узоқдан мўралаб “меникини серкатиқроқ қиласиз!” деди ва Бадал келаётқон қаторнинг ёнига, ўзининг бу кунги учунчи қаторига тушди.

Негадир ҳозир чопик(чи)лар орасидаги боя давом этиб турғон чоқ-чоқ ва борди-келди гаплар битиб, ўртани бир жимлик қоплаб бормоқда эди. Мусабақачилардан бошқаларнинг кетмонлари ҳам суви озайғон абжувознинг пойкўпидек саланглаб-саланглаб ерга туша бошлади. Улар иккинчи қаторни битираёзғон пайтда бу са-

лангланиш яна бошқача тус олиб, баъзан юкори кўтарилган кетмонлар алжиб бир-бирларига тарақ-турук тўқуниб ҳам кетдилар. Кетмонлар туқушғондан кейин ўзаро ола-ғовурлар кулги ва гап бошланди.

– Мастмисан, – деди кетмони тўқунишқоннинг бири иккинчисига.

– Маст эмасман, дўлда ҳеч гап қолмади.

Биригадир буларнинг сўзидан илжайди ва ўз яқинида юрган Юнус отага хайқирди:

– Буларни жанжалини эшитасизми?!

– Эшитиб турибман, – деди ота тишсиз оғзини илжайтириб. – Ошнинг ўтини боя ўчурганман, бир оз совиса қатиклайман.

Ислом биригадир чопиқчиларга ўзларини озгина тетик тутушка тавсия қилиб, “сув бўйиғача” сал қолғонлигини айтиб ўтди.

Ўз қаторини битирганлар бирин-сирин ишдан чиқиб Юнус ота сув сепиб кийиз тўшаган жойга – ўрук тегига келиб ўлтира бошладилар. Аваз уларга бир пиёладан кўк чой бериб турди.

Биригадир ҳам ўз қаторини битириб кетмонини пуштага юмалатди. Елпина-елпина қозон устуга келди.

– Кечлик кулчатоёнинг гўштини кўтариб қўйгонмисиз? – деб сўради отадан.

– Ҳа челақка солиб ўрукка осиб қўйдим.

– Кўпчиликка етар?

– Бемалол етадир, 25 қадок гўшт етмасинми? Биригадир қозон бошидан мусобақачилар қаториға борди. Пўлағур янги қаторнинг яримидан ҳам ўткан, Бадал эса ундан 20 метир чамаси орқада борар эди.

– Бас энди, ошқа чиқинглар.

Биригадир чопиқчилар ёнида қўлини ювар экан, Пўлағурнинг бояғи пайрави эсига тушиб кетди.

– Каллахомнинг мендан аччиғланғони ҳам тўғри, бу кун Бадалнинг мазаси йўқ.

– Мазаси қочди, деб айтдим- ку.

– Энди ҳам мазаси қочмасинми, етти кундан бўён жон отиб келади, – деди ёнбошлаб ётгон кекса колхозчи.

Мусобақачилар ҳам ишдан чиқдилар. Бадал қизил саллани бошидан олиб ўзини елпиб келар эди, орқада Пўлағур манглай рўмоли билан ялонғоч баданини артиб терини қурғатар эди.

– Ҳа Бадал, маза жўқпа! – деди Соҳибтой.

– Маза қочди, – деди Бадал бошини чайқаб.

“Душман”нинг ўз оғзидан чиққан “маза қочди” сўзи билан Пўлағур дириглаб юқори сакради ва айғирча кишнаб юборди. Колхозчилар қийқириб кулдилар.

– Оббо ҳаром қотқир-ай! – деди Раҳимберди, – Бадални энгдингми?

– Бу ҳали ҳисоб эмас, – деди биригадир, – лоақал юз одим олдинламаса, мен ҳисобға олмайман.

– Хўб хўжайин, хўб, – деди Пўлағур, – кечки пайт колхознинг новча муфтиси (кулги) мендан икки юз одимни ҳисоблаб олсин, фақат ҳозир меним нонимни иккита, ошимни уч табоқ қилишға фатво берсангиз бас.

Аваз колхозчиларға биттадан нон улашиб чиқиб биригадирга ҳам битта нон бериб ўтди. Навбат Пўлағурга етканда Аваз биригадирга қараб тўхтади.

– Тўймағурға иккита нон бер, Бадалга ҳам иккита, – деди биригадир.

Чопиқчиларға бир тобоқдан ош берилди, тўрт кишига товоқ етишмаган эди, икки пиёласи бир товоқ ҳисобидан улар ҳам тинчителидилар. Биринчи навбат ош ичилиб, иккинчи қайта ош сузилди. Лекин буниси биринчи товоқ каби тез бўшамади, чопиқчилар манглай ва бўйинларидаги терларини артиб турушға қўбрак овора бўлдилар.

Пўлағур иккинчи товоқни бўшатиб нонни ҳам еб битирган эди.

– Фақирники уч товоқми, улуғ? – деб биригадирдан сўради.

Биригадирдан “ҳа” жавобини олгондан сўнг товоғини Авазга узатди:

– Жуда ҳам тўлдирма, буниси ўзи итлик!

Гурр этган кулги кўтарилди.

– Шошма Аваз ўғлон, – деди Пўлағур, – жазни сал ортиғроқ ташла, домла Розик охунға десанг ўзи билади.

Чопиқчиларға яна ярим товоқдан ош тегди. Ошдан кейин бир пиёладан чой ичиб, оғизни тозаладилар, ариқча ичида ўлтирмай чопиқка тушдилар. Чунки яна бир соат чамаси ишлангандан сўнг куёш тик кўтарилиб кун обдон қизғонда ҳаммалари ишдан чиқиб, бир ярим-икки соат чамаси ухлаб олар эдилар. Шунда улар тилаганча чой ичар эдилар.

Кечки ош тўғрисида Юнус ота билан Авазга баъзи таълимотларни бергандан сўнг биригадир ҳам чопикқа келди.

Куёш қизигондан қизиб борадир, кўкдаги кушлар учушдан тўхтадилар, ғўза устуда учуб юрган оқ-сарик капалаклар ғўза бағрига кириб яшириндилар, чумоли ва чигиткалар ҳам кесак ва ўт остига кириб ётадилар. Атроф оғир бир сукутга кетадир, аммо бу жимликни колхозчиларнинг кесакка тўқунгон кетмон товишлари бузиб турди. Куёш тиғи баданга ясмоқ ойнадан¹⁰⁰ ўткан каби жозиллаб тўқунадир, шамол йўқ, кетмоннинг кўтарилиб тушуш суръатидан ҳосил бўлгон шамол ҳам, иссиғ бўғ бўлиб димокқа урадир. Айниқса ҳозир кўбрак бурқий бошлагон чанг, тоғлойни қақратиб чопикчиларни ўқчитадир. Йигитлар дамбадам тўхтлиб елпинадилар, манглайларидан фавкулудда куйиб тургон терни артиб рўмолларни сиқиб ташладилар. Этиклиларига унчалик сезилмаса ҳам, ялан оёқлариға кизгин кесакда узоқ босиб туруш мумкин бўлмай қолади: тез-тез бир ўрундан иккинчи ўрунға сакрай бошладилар.

Мусобақачилардан Пўлағур ўзининг учинчи қаторини битириб тўртинчини ҳам яримлатадир. Аммо Бадал учинчи қаторда битириш олдида турадир. Бошқалар учун учунчини битиришға ҳали анчагина бор.

Ҳамма ҳозир мўлжалли чопикни ҳам битириб олишдан бошқани ўйламайдир. Гапришишға ҳам тоқат йўқ, чунки оғиз елимланиб тупуклар қуригон, тўғриси айтканда, гап эшитиш ҳам кўнгилни беҳузур қилади. Мана шундай бухронли нозик бир вақтда, ҳеч ким кутмаган ва ўйламагон бир пайтда Пўлағур ашула қилиб юбормасинми?

Шундай ҳаммани чор-ночор кулдириб “маттасўф” Пўлағур ҳамма товишни кўйиб оғзига тўғру келган “терма” байтлардан “ўнлар” эди.

“Қоплоғонинг сомонми хоним,

Чопикчилар омонми бегим”.

Узоқ қир ҳам Пўлағурни жавобсиз қолдирмайди:

“Чопикчилар омонми бегим...”

Чопикчилар Пўлағурнинг намоёишкорона ашулаларига илжайиб олсалар ҳам бу ҳақда ёнларидаги ўртоқлари билан фикр олишиб турмадилар. Чунки куёш ҳозир золимона тўн кийиб колхоз болаларини мажбурий сукутка юборгон эди.

¹⁰⁰ Ясмоқ ойна – ясси ойна, линза маъносида.

Ўз қаторларини битирган чопиқчилар сўзсизгина кетмонларини елкаларига қўйиб шилқиллагон ҳолда ёнғокнинг салқинига жўнай бошладилар. Келиб кетмонларини четка ташлагон самовар теварагидаги пиёлаларга совутилиб қўйилгон кўк чойни ичиб узун нафас олғоч, янги пиёлани тўлдириб Юнус ота томонидан ёзилиб қўйилгон бўз кўрпача ва ёстиқлари устига яслана бердилар.

Мусобақачилардан бошқалар ишдан чиқиб бир-икки пиёладан чой ичиб олгонларидан сўнг нафаслар ростланиб оғизлар сувланди. Баданга жон киргандек бўлди. Орадан бир ярим сўз ҳам эшитилиб қолди.

– Сенлар ҳам ишни тўхтат! – деб бақирди мусобақачиларга биригадир.

Шуни кутиб турғондек Бадал кетмонни эгатка юмалатиб ёнғок остига қараб юрди. Аммо Пўлағур хануз ўзининг “макки-чакки” ашуласини айтиб, бориб етишга ўн одимча қолгон қаторни битириш учун интилмақда эди. Бадал бошидаги қизил саллани олиб Пўлағурнинг йўли устига ташлади.

Ислом биригадир йўл устуда Бадални бир пиёла ярим совитилгон кўк чой билан кутиб турмокда эди. Кўк чойни Бадалга узатар экан: “Бали йигит, етти кунга чидадинг-а, ич чойни”, деб қаршилади. Ясланиб ётқон колхозчилар ҳам Бадалнинг етти кун ичида кўрсатқан қахрамонлигини тақдир этдилар.

– Яна уч кун чидайман, деган эдим, – деди Бадал терини қотириш учун ўзини елпиб ювунур экан.

– Одам фўлод эмас, қолбуки фўлод ҳам ейилади, – деди кекса колхозчи.

Бир оздан кейин қизил саллани бошига ўраб, яланғоч Пўлағур ҳам чиқиб келди. Яланғоч бадани мисдек куйиб, ёмғур каби оқаётқон тери иштониға оқиб тушмақда, ишгон эса сувға солғондек терга бўккан эди. Бунинг ҳозирғи кўриниши ҳиндиларнинг ўлук ёқатурғон гўрговлари(ни) хотирлатмокда эди.

Ислом биригадир Пўлағурни ҳам Бадал каби йўл устида ярим совуқ кўк чой билан қаршилади. Аммо кўлидаги кўк чой бу гал икки пиёлада эди. Булардан биринчи Пўлағурға тутди.

– Бу кун Бадални енгдик, бали йигит! – деди, – бироқ у етти кишини енггандан сўнг енгилди, чунки Бадал чарчагон, енгилишга мажбур эди. Шунинг учун биз уни сендан енгилди деб айтолмай-миз. Башарти сен ҳам етти кишини енгсанг, Бадал билан тенглаш-

кан бўласан, саккизини енгсанг-чи, Бадални енгган бўласан... А, шундай эмасми, ўртоқлар?

Ясланиб ётконлар бир оғиздан:

– Тўғри, шундай... – деб жавоб бердилар.

– Хўб, – деди Ислом биригадир ва Пўлағурни чойни ичишка буюруб ўзи кўлидаги бир пиёла чой билан бир-икки қадам олдинга юрди, – оғайнилар! – деди ясланган колхозчилага хитобан, – биз ҳозирги сингари ва бошқача мусобақалар билан колхозимизнинг бошқа биригадаларига қарағонда анча илгариде борамиз; бошқалар иккинчи чопикни бажариб турғонда биз учунчи чопикни битириш арафасида турамиз. Бу нимадан? Бу албатта шунинг сингари мусобақаларимизнинг ҳамиша давом этканлигидандир. Ҳозир бизнинг кўб бўлса ўн кунлик чопиғимиз қолди, шу чопикни бир кун илгариде битирсак, аввал бизнинг, сўнгра мамлакатимизнинг фойдасидир. Мана шу лоақал бир кун илгаррак битиришимизнинг биринчи шартларидан бўлган орамиздаги мусобақани давом эт(т)иришни тилаган ўртоқ ўрнидан туриб келсин-да, меним кўлимдаги кўкчойни ичсин; бу кунмас эрта учун ўртоқ “каллақдор рўйинатан” билан (кулги) кўл олишсин.

Биригадирнинг Фирдавсий таъбирича кеткан “каллақдор рўйинатани” бошида қизил салласи, яланғоч тани, хўл иштони билан сўл кўлини чап биқиниға тираб, ўнг кўли билан бўш пиёлани ғоз ушлаб, ғилай кўзини кўкка қаратғон ҳолда олдинга томон беш-олти қадам бости, колхозчилар ўз ролини жойида адо қилғон Пўлағурнинг бу ҳаракатидан кулиб қотдилар. Кулги ораси анав кун Бадалдан енгилган Носир ўрнидан туриб келиб биригадирнинг кўлидаги совуқ чойни сумуриб ичди ва шу ҳолда устига “каллақдор рўйинатан” етиб келиб қаддини юқори чўзиб гўё шер каби курқирағон товуш чиқарди.

– Эртага мен билан панжалаша турғон сенми?

Носир ҳам курқураб жавоб қайтарди:

– Мен! Номим Носир сайёр Тошкентий!

Яна кулги кўтарилиб серкулгуларнинг кўзларига ёшлар чиқди.

Икки соатғина вақтга колхоз болаларини ишдан қочирғон куёш ўт тўнини кийиб ер юзига олов пуфлади. Ғўза устлари оқ тутунли кўринишга кириб барглари ҳам този итнинг қулоғидек шалпаядир. Узоқ-узоқда боя кўкариб кўринган ғўзалар, ҳозир оқ туманга бурканиб кўз илғамай турғон ҳолға келадирлар. Оқ туманнинг устроқ-

лари куйидан ўт ёққондек яллуғ берадирлар. Негадир ёнғоқ дарах-тининг танасида, атрофлаб сув сизиб туша бошлади. Тартибсиз ҳолда чўзилиб ухлагон колхозчиларнинг ҳам чеккаларидан сув сизадир... Атроф жимжит. Ўттиз-қирқ кадам наридаги кичкина чакалак ичида йигитларнинг уйкусига ҳалал бермасликка тиришгон Юнус ота шитирлатмасдангина чўпчак териб юриydi.

Битди.

Абдулла Қодирий. Тошкент. 20 нчи июл 1932 й.

Наширға тайёрловчи
Баҳодир КАРИМОВ

ЧЎЛПОН

МЕРОС* **(Ҳикоя)**

Неча йилдан бери пионер бўлиб лагерларга чиқиб келган, осон тилда унча-мунча сиёсий лекциялар эшитиб, ўзи ҳам пионер газеталари ва китобчаларини ўқиб туратурган Ҳожар отасининг мунча ўжарлик қилишини англаёлмайди. Баъзи-баъзида қизил бўйинбоғисини, худди кизлар сочидай, икки қўли билан “ўриб” ўйнарган, копқора ва ўйнаб турган кўзларини кенг-кенг очиб, қари отасига қарайди-да, дейди:

– Колхозга кириб қўяқолсанг нимади? Мехнатингга яраша ҳақ олиб, колхоз далаларини гуллатиб ётардинг...

Чол ҳавонинг иссиқ кунларида совук сувли айронга бодринг тўғратиб, шуни нон билан ичаркан, кичкинагина оғзидаги кемтик тишларини кўрсатиб кулар ва:

– Сен, жўжа, товукқа ақл ўргатмасанг-чи. Билагимнинг кучи билан, худо кўйса, колхозга кирмай ҳам сизларни тўйғазаман! – деб кўярди.

Чинакам, Мақсуд отанинг ўжарлигини синдириш кичкина жўжанинг эмас, катта-катта товук ва хўрозларнинг ҳам қўлидан келмас эди.

* Майда ҳикоялар конкурси муносабати билан ёзилган (*газета таҳририяти изоҳи*). “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1935 йил 24 июль сониде босилган.

Чинакам, Максуд ота бошқа ҳаммага ўрناق бўлатурган даражада яхши ишлар; ерни гўнглаш, ҳайдаш, тупрогини майдалаш, чигит тикиш, суғориш, яганалаш, ҳосилни хўп етилтириб, ундан кейин териб олиш устида қанча куч сарф қилса, шунча эпчиллик ҳам кўрсатарди. Шу учун колхоздаги йигитлар, ҳатто ўзи тенглик чоллар ҳам уни ўз ораларига олиш йўлида унга гап ейдиришга ҳаракат қилдилар. Уларга ҳам Максуд бош тебратиш билан жавоб килар ҳам:

– Шўро ҳукумати колхозга зўр бергани билан якка хўжаликни ҳам ерга уриб ташлагани йўқ. Халол ишласа, якка хўжаям тўқ бўлаверади! – дерди.

Бўлмади. Ниҳоят, бир кун чол йиқилди. Белгисиз ва оғир бир касал уни, хайрият, хирмонларини йиғиштириб олганидан кейин, кўрпага ағанатиб, оғир таваккал ва мардлик билан бўлса-да, ўнта-тиб қўйди.

Уйда вақтида, аксари, кичкина, қора қўллари билан ўз отасининг узун ва қотма оёқларини, кичкина ва серажин пешонали бошини уқаларкан, Ҳожар қора кўзлари билан энди мунгли-мунгли отасига қараб, яна ўша гапни киларди:

– Билагингдаги кучга ишониб колхозга кирмай келардинг. Хўп, майли. Ахир, майли, мана мунақа касал бўлиш бор. Ўзинг ҳам қариб келаяпсан... Билагингдаги куч ҳадеб бир хилда тура берадими?

Чол эса ўнтош нидолари билан бирга ҳамон ўша ўжарлик гапини қиларди.

Бир кун Ҳожар чидаёлмади. Отасини яна ўша хилда уқалаб туриб, кўзига ёш олиб юборди. Чол буни кўрди. Аввал дард зўри билан сал-пал титраб, учиб турган лабларини бир озгина ёя тушиб, ундан кейин оталарга хос бир муҳаббат билан мулойим қилиб деди:

– Эрта-индин “ё обло!” деб туриб кетаман, худо хоҳласа! Кўз ёши қилганингга арзийдими, қизим?

Ҳожар хўрсинишдан тўлиб турган овози билан бўлиб-бўлиб жавоб қилди:

– Илоҳим... тузалиб кетгин... Тузалиб кетасан... Тузалиб кетгину... ишқилиб... Яна касал бўлиш бор... Ўлиш бор...

Хўрсинишдан овози бўғзига тикилиб, у ёгини айтолмасдан тўхтади. Кўзидаги марварид доналари, тегирмон дўлидан тушаёт-

ган буғдой тўғалоқлари сингари, бир-бир кетин чизилишиб тушардилар. Чол ҳам ҳорғин кўзларига ёш олиб юборди.

– Қўй, қизим, йиғлама... Йиғлама.

– Йиғламай нима қилай? Бошимизда ўлим бор... Жўжабирдай жонмиз... Ойим ҳам қариб, дармондан кетиб қолди. Ош-сувга зўрға яраб турипти... Ҳаммамиз ёш жўжалар бўлсак... Ким топиб-тутиб келтиради?

Чол ёнида турган каттакон қора катак рўмолни Ҳожарга узатди:

– Ма, кўзингни арт. Йиғлама...

Сўнгра рўмолнинг бир учи билан кўзини артаётган кизига енгил бир кулимсираш билан қаради-да, бурунги сўзига илова қилди:

– Йиғлама, кизим. Сермалиб ўрнимдан турган куним “Хулкар юлдуз” колхозига ариза бераман. Йиғлама!

* * *

Ҳожарни севинтирган бу ният, афсуски, ниятдан нарига ўтмади. Чолнинг колхозга кирмаслик тўғрисидаги ўжар фикрини кўз ёшлари билан енгган Ҳожар отасининг дин хурофотларига қул бўлишдан келган қайсарлигини енга олмади. Дарди кундан-кунга зўрайгани ҳолда, чол доктор келтиришга сира унамас, аллақайдаги саводсиз ва ифлос табибларнинг гумонлик гапларини капатарди. Ҳожарнинг кўз ёшлари бурунгидан неча баравар кўп тўкилди. Лекин диндор отанинг бу коронғи даргоҳига доктор оёғи етмасдан, Максуд чол “ёсин” ўқиб турган кекса имомнинг ёкимсиз кироати остида жон берди...

Кеч куз фасли эди. Куз шамоли ер бегини тўлдириб ётган хазонларни даст кўтариб, пирпиратиб ўйнарди. У баргларнинг шитирлаган заиф овозларига Ҳожарнинг дармонсиз ва болаларча қалтираган товуши қўшилди.

Чолнинг ўлигини бутун колхозчилар ўртага олишиб, кўтаришар экан, ўлик кетидан чопқиллаб кетаётган Ҳожар отасининг шундай яхши одамлардан четда қолиб ўлганини ўйлар, яна баттар куйинарди...

Ҳожар айтган оғир кунлар энди келди. Бечора кампир уч ёш болани тўйгазолмасдан энтикарди. Кампирга колхозда енгилгина иш бердилар. Бу – мурувватдан келган нарсайди. Кўпрак умри бо-

лаларни тўйгазишга сарф бўлгани учун, кампир у ишига ҳам тузук-курук қатнай олмас эди. Олис бир районда ҳали янгигина тузилган бу колхозда бола боғчаси, ясла ва бошқа шу сингари муассасалар йўлга қўйилмаганлар; колхоздан ташқарига эмас, ўз аъзоларига мурувват қилишга ҳам колхознинг кучи камлик қиларди.

Ҳожар ўзи ҳам ўз ёшига муносиб ишлар топиб, ҳалитдан меҳнат қилатурган бўлди. Бу иккала “ярим-ёрти”нинг ишлаб топгани бутун беш оғизни старлик даражада тўйгазишга кифоя қилмас эди. Ҳолбуки... Кичкина Ҳожарнинг каттакон умидлари бор. Нималарни ўйламайди бу – бир сиким вужуд? Унинг жиндаккина миясида қандай зўр хаёллар қанот қокмайди?

Содиқ аканинг катта ўғли Ҳидоят Тошкентда ўқийди. Тунов кун Абдулла чўлокнинг ўғли пионер Шодмонга бир хат жўна-тибди. Хат ичида учта сурат бор экан.. Пионерлар Шодмонни дарров ўртага олишди. Овоз чиқариб ўкидилар. Ҳожар бутун аъзойи бадани дуркираб туриб эшитди. У томонларда шамсия тутиб осмондан ерга уча турган оламлар бўлар экан. Уларни шўро ҳукумати тилида “парашутчи” дер экан. “Парпи сутчи” дегандай... шамсиядан қанот тақиб қушдай уча турган одамга киз бўлсанг! Ё аканг бўлса – ўшалардан бири! Ҳожар ҳалиги хатни эшитиб туриб, ичига сиғмай кетганлигидан, бирданига овоз солиб қақир-куқир кулиб юборган эди... Эгамберди пучукнинг ана у юзи қора ўғли Абдулла кўпчилик олдида киз бечорани уялтириб, ёмон тегишди: “Ҳожархонни ўшанақа парашутчига берсанг!..”

Ҳожар қочиб кетди у ердан!

Уйга боргандан кейин хўрсиниб, тоза йиғлади. Укалари катта бўлгунча у энди қишлоғидан кетолмайди. Ўқиш қаёқда? Болаларга ким қарайди? Кампир кундан-кун дармондан кетаётибди...

Максуд чолнинг иморатлари дурустгина бўлганидан у жойни колхоз олиб, аллақандай бир идора эса [ўша ерда] тур[ади]ган бўлди. Ҳожарлар оиласига кичкина бир жой бердилар. Устига бир оз пул, ун, гуруч ва бошқа озиқ-овқат кўшдилар. Хайрият, у ҳам беш-тўрт ой етиб берди. Тўрт-беш ой; ундан кейин яна қийинлик бошланди.

Ҳожарнинг ёш умри шу билан ишлаб-ишлаб хазон бўлармикан? Осмонда учиш тугул, Тошкентдаги катта-катта мактаб тугул, шаҳардаги мундайроқ мактабларга ҳам кетолмасмикан Ҳожар? Ёмон алам қилади! Ёмон!

Йиғлайди Ҳожар. “Пионер йиғламасин”, деган бўлса ҳам, бировга кўрсатмасдан, яшириниб-яшириниб, аччиқ-аччиқ йиғлайди киз бечора.

* * *

Катта ҳовлидан кичик ҳовлига кўчаркан, бутун кўчни кампир билан Ҳожар ўзи ташиди. Кичкина укалари ҳам энгилроқ нарсаларни ташиб беришди.

Кампир сўзланди:

– Яхши жойни олиб, ёмонни берган колхозинг битта-яримта одам берса бўлмасмиди?

Кичкина киз катта онага насиҳат қилди:

– Койима, ойи. Майли, бир иш қилиб ўзимиз ташиб олармиз. Шу топла айни иш вақти. Ҳамма талада. Қўлидан иш келатурганлар ҳаммаси колхоз таласида. Бу йил колхозимиз олдинга чиқмоқчи. Чиқади, чиқади, албатта, ойи! Кўрасан яқинда, кўрасан, мана!

Ўша куни кун ботиб, қоронғи тушганда она-бола зўрга кўчиб бўлдилар. Камбағал одамнинг қоқланиб қолган рўзғорида нима борийдики, мунча узоқ ташисинлар? Ҳамма шундай дейди! Бунга Ҳожарнинг аччиғи келади, куйинади. “Йўқман, десанг, кўчиб кўр! - деган гап бор. Ундан кейин у ҳовли билан бу ҳовлининг ораси анча олис. Шунча ерга икки нимжон нарса озгина рўзғорни ташиб олгунча ҳам қийналмайдими? Кичик ҳовлини тозалаш, супириш-сидиришларни айтмайдими? Осонми?

Эртаси куни эрта билан кампир Ҳожарни катта ҳовлига юборди.

– Бир бориб, у ёқ-бу ёқни қара, ҳеч нарса йўқмикан? Тағин бирон нарса қолиб кетган бўлмасин.

Ҳожар борганда колхоз одамлари ҳовлини тозалаб турган эди. Улардан биттаси:

– Ҳой, Ҳожар, ўйнай турган суратларинг қолиб кетибди. Ма, ол, ўзинг ўйнамасанг, укаларинг ўйнар, – деди.

Бир газетага ўралган сурат қоғозларни берди.

Ҳожар суюнди. Кичкина уйга бу суратларни ҳамир билан ёпиштириб қўйса, колхоз идорасига ўхшаб кетади. Бирор жойдан Охунбобоев билан Тельманнинг суратини топса, жуда ҳам зўр бўлади. Шундай ширин хаёллар билан Ҳожар, онасининг уришганига қарамасдан, ҳамма суратлик ва нақшлик қоғозларни уйнинг

бир тоқчасига ёпиштириб чиқди. Онаси кампир яна сўзланди. “Намоз ўқиб бўлмайди”, – деди. Ҳожар эса орқага тисарилиб – кўлини дурбин қилиб – қайта-қайта қаради, суюнди. “Намози нимаси?” деди аввал. Онаси қаттиқ уришиб бергандан кейин паст тушди:

– Хайр, майли, ой! Сиз кекса одамсиз. Намоз ўқийман, де-сангиз – ўз ихтиёрингиз. Майли, ойи. Суратга тескари қараб ўқий беринг намозингизни!

* * *

Бошда сағир укаларини боқишда кекса онасига ёрдамлашмак учун колхознинг майда-чуйда ишларини қилиб турган Ҳожар, кейинча, колхоз ишларига астойдил киришиб кетганини ўзи ҳам сезмай қолди. Болаларнинг тарбияси билан шуғулланатурган район уюшмалари буни вақтида пайқадилар. Шу билан уч колхознинг бир марказга уюшган болаларига Ҳожар Мақсуд қизи бошлиқ бўлди. Энди уни район марказида ва бошқа колхозларда тез-тез кўратурган бўлдилар.

“Хулқар юлдуз” колхозига бир кун район маорифидан бир қоғоз келди. Бу, Тошкентдаги бир мактабга олдинги колхоз учун берилган ўрин эди. Колхоз болалари ўзлари идорага келишиб, Ҳожарнинг юборилишини сўрадилар.

Ҳожар йўлланмаларни олиб, Тошкентга жўнади. Колхоз пионерлари ўз раҳбарларини жуда иссиқ кузатдилар. Колхоз Ҳожарнинг онасини ўз қаторига олган; яна ўша уч колхознинг болалар ясласига бола қаровчи қилиб қўйган эди.

Ҳожарнинг кўнгли тўқ, ўқишлари яхши боради. Ўқишда ола турган даражаларидан ўқитувчилари ҳам хурсанд, ўзи ҳам хурсанд.

У ўзи докторликка ўқийди. Дарсини яхши билиб, муваффақият қозонган вақтида раҳматлик отасини ўйлайди. Кўз олдида табиблар, домлалар, “ёсин”лар келади. Бу нарса унинг ғайратини беш баттар оширади.

Қиш ўртасида Тошкентга, Ҳожарникига меҳмонлар келишди. Улар – унинг онаси, колхоздан бир ёш йигит ва Ҳожарнинг энг кичик укаси Султон эди.

Бурунгига қараганда анча яшариб кетгани кулимсировчи юзларидан кўриниб турган кампир ётоқхона кизларини теграсига тўшлаб, конфет билан чой ичаркан, бу қиш сафарининг сабабларини англатади:

– Бу қизи тушмагур уйимизнинг ичини суратларга тўлғозиб юборган. Газеталардаги суратларни кесиб олиб, уйнинг тўрт томонига ёпиштириб ташлаган. Намозимни киш кунлари ҳам айвонга чиқиб ўқийман, айланайлар!.. Бир кун иккита ёш-ёш қиз билан бир катта киши қўлларида дафтарлар, қалам-қоғозлар билан кириб келса, кўрқиб кетибман. “Чол раҳматликнинг қарзи-марзи бўлса, рўзгорни хатлагани келдими, худо уриб!” дебман. Кейин билсам, улар заём суриштириб юрган кишилар экан. “Менда заём нима қилсин?. Мен бир тул кампир бўлсам?” – дедим. “У ёқ-бу ёқни қаранг, чолингиздан қолган битта-яримта заём бордир”, – дейишди. Аччиғим келди. “Заём йўқ, – деб кичқирдим. – Ишонмасанглар, ўзинглар қаранглар!” Қиз ўлгурларнинг бири секингина уйга кириб, тоқчадаги косалар, чиннилар, лаганларнинг ичини ахтара бошлади. Унинг кетидан яна биттаси кирди. Бунисининг кўзи доволдаги суратга тушиб: “Ана, заём”, деб кичқирмасинми? Бу қиз ўлмагур ҳукуматнинг заём қоғозини доволга ёпиштириб кўйипти! Дафтарларини қарашди, доволдаги суратларни қарашди: хўп қарашгандан кейин ҳаммалари бирдан: “Ютуқ бор экан!” деб бақиришди. Мен ютуқни қайдан билай? Қўлимга беш юз сўмга яқин пул текканидан кейин, ана у Усмоналини колхоздан сўраб, олис бу ёққа томон йўл солдим. Мунақа гаплар бор экан дунёдаю! Мунақа юртлар бор экану! Мунча одам кўп экан-ей ер юзида! Дунёнинг кети мунча ҳам кенг экан, айланайлар!

Юнус ЛАТИФ

ЯНГИ МЕҲМОН¹

(Оқ шеър)

Меҳрим товланди лола-садафдай
Куёш уфқда қизариб, деди:
– Муборак бўлсин бўрсикдай ўғил!

Жавоб беролмай, тутилиб қолдим,
Қулоқ қизариб, чўғланди юзлар.
Оғиз танобин йиғолмам асло!

¹ “Ўзбекистон” (1939) альманахида “Фарзанд шеърлари “ туркумидаги 1-шеър сифатида босилган.

Кўзим – бир денгиз, киприклар – ниҳол.
Унда куйлайди Севинч номли куш.
Булбуллар хайрон – ип ешолмайди.

Кўрган ошнолар табрик қилади,
Шунинг ўзи ҳам гашт бўлар экан.
Икки юракнинг жавҳари, яшна!

Бахтиёр бўлди дўндукчага нам,
Юзи ширмойни шарманда килар.
Кўзлар - туну кун ёнар жуфт юлдуз.

Ҳазиллашаман: “Кампиржон”, – дейман,
Ўртоғим хурсанд, терига сиғмас.
– Она ватанга совғамиз, дейди.

Ёқимли кайфни суришдик иков,
Юрдик кўлтиқлашиб, кайикқа тушдик,
Рақс майдонида шўх-кўҳ ўйнадик.
Севган, севишганлар кушдай учдилар,
Рақс лаззатига асло тўймадик.

ШАРОФАТ¹

Бу қиз – фабрик қизи, мен билан юрган,
Қомати шамшоддай, кўзлари шаҳло.
Ўзи очик кўнгил, ёқимли, дилкаш,
Заррача кири йўқ кўнглида асло.

Стахановчи ўзи ва комсомолка,
Фабриқда обрўйи жуда ҳам баланд.
“Севикли Шарофат!” дейдилар уни,
Ундан ёшу қари – ҳаммаси хурсанд.

¹ “Ўзбекистон” альманахида “Фарзанд шеърлари” туркумидаги 2-шеър сифатида босилган. Шеърга “Шарофат” сарлавҳаси қўйилмаган.

Ўзим машинистман, стахановчиман,
Минг километрлар ётар изимда.
Бу йўллارни асло писанд қилмайман,
Дев кадам-ла ўтаман паровозимда.

Баъзан узок ерга жўнаб кетаман
Кишнатиб азамат паровозимни.
Бир неча кунгача қайта олмайман,
Ортик соғинаман шунда қўзимни.

Лекин устимдаги ватаним иши
Зўр келар севгимдан, Шарофатимдан.
Ишимга берилиб кетаман қаттиқ,
Бирок чиқармайман уни ёдимдан.

Биримиз биримизга жуда лойиқмиз,
Биримиз биримизга жуда ҳам монанд.
Мен уни севаман, ундан хурсандман,
У ҳам мени севар ва мендан хурсанд.

Шу юрган кўлимиз қурилар чоғда
Иккимиз келганмиз шанбалик учун.
Кетмон урилганда, оққанда терлар,
Еллаб елпиганди оҳиста қучиб.

Баъзи кунлар келиб дам олишамиз
Ўзимиз ишлашган каттакон кўлда.
Томирга йиғамиз янги куч-кувват,
Илҳом тошқиндари кўпирар дилда.

Бирга турмуш куриб яйрамоқчимиз
Икки ошиқ-маъшуқ, икки вафодор.
Иккимиз курашчан, иккимиз донгдор,
Иккимиз шод насл, кўнглимиз баҳор.

УКАМНИНГ ҲИКОЯСИ¹

(Кўклам қўшиқлари)

Кўзларимни шўхлантирди шафтоли гули,
Қизгиш бўлиб товланади қуёш нурида.
Капалаклар қув учади, қайга чопади?
Шафтолига тегиб ўтар баҳор еллари.

Осмон тиник, губор йўқдир шишаранг кўкда,
Арикларда лим-лим оқар баҳор сувлари.
Кўкат дала атрофида ўрик, олмазор.
Бу, колхознинг ерларидир жуда ҳам асил.
Ҳалол меҳнат бу ерларда олтин беради,
Ҳикояни эшит, тингла, тенгдош ёш насл.
- Капалаклар кетидан биз югуриб қолдик,
Чап беради, ўйнашади, жуда учағон.
От бошига қўниб олиб кутади бизни,
Ҳали етмай, қанот қоқар жуда ғам чаққон.

Кечагина ёғиб ўтган оллоқ қор ётар
Чакалаклар ичидаги чуқурликларда.
Кўклам ҳосил булоғидир, фурсат ганимат!
Меҳнат қилур колхозчилар олтин тупроқда.
“Қор ёғди” деб баҳонани билмайди улар,
Ерни фақат одамгина тараб-ювади.
Опа-сингил меҳрибонлар чигит экади.
Ботар қуёш сочиб қизил ёллуғларини.

Баҳор таққан толга кўркам соч попуқларин.
Йироқларда булбул сайрар, жуда ёқимли.
Ҳеч тўймаймиз айта-айта ҳаёт қўшиғин.
Дам олардик кенг табиат, баҳор қўйнида.
Кўзимизда гўзал ёшлик нури порлайди,
Айт-чи, ўртоқ, қачон шундай бола бахтиёр –
Бўлган эди – буни асло тарих билмайди!

¹ Шэър Юнус Латифнинг “Салом, меҳрибон” (1939) шэърлар тўпламида босилган.

Эрта-индин синовлардан биз ҳам ўтажак,
Қимматдир минутимиз баҳор фаслидай.
Ўрناق бўлур колхоздаги акалар иши,
Қимматлидир минутимиз баҳор фаслидай.

М.ҲАСАН

ГАП ҚОРАЛИҒИМИЗДА ЭКАН...

(Ҳикоя)

I

Сотиболди оксоқол, бир оз тўхталиб турди-да, айланасида ўлтурғон деҳқонларни синагондек кўзидан бир кечириб, сўзини давом этди:

– Энди яна бир сизга айтадурғон сўзимиз бор. Мажлис шунинг билан соп бўладир. Сўзимиз шул: кеча ўзингизга маълум, шаҳардан комиссиялар келди... солиқ юзасидан... бизга қизил аскар учун бир ярим минг сўм солиқ солиб кетишдилар...

Оксоқолнинг “солиқ” – “бир ярим минг” деган сўзлари – қовжираб турғон пичанга гугурт чокиб тошлоғондек бўлди.

– Ҳа, нима гап тагин? Қанақа солиқ яна?..

– Монда- пондалар¹⁰¹ билан тўлаб кутулғон этик-ку!

– Бу йил солиқ битта бўлди, деган гап қаёқда колди?

– Тинчиймизми, йўқми?

– Тўламаймиз биз, тўлай олмаймиз!..

– Ариза берамиз, тўлай олмаймиз! Майли, отиб юборсин ҳам-мамизни ...

Мажлис – мажлис эмас, от бозор бўлиб кетди... Товуш – тўполон... Ҳар ким ўзининг жаҳлини, ўзининг койиганлигини, ўзининг дардини билдирмакчи... Тартиб битди. Фақат 5-10 та қорни коппайғонларғина жойларидан қимирламасдан, оғизларидан сўз чикормасдан ўлтира бердилар.

Сотиболдининг бир бакириши ҳаммани тинчитди. Ул халққа қараб, жаҳл, заҳар билан қичкирди:

¹⁰¹ Солиқларни пул йўклигидан турли маҳсулотлар ва бумлар билан тўланганлиги назарда тутилган бўлса керак.

– Дам бўласизми, йўқми? Бу ер бозор эмас!.. Қани, ким солиқни тўламайман, деди? Ким ҳукуматка хиёнат қилмоқчи? Олдинга чиқсин!..

Бу сўзлар мажлисдагиларни жуда ҳам эзди.

Товушлар сусайди:

– Биз хиёнат қиламиз, демаймиз. Лекин жуда ҳам жабр бўлиб кетди-да, Сотиболди ака!

– Қондай қиламиз, охир... овқат-повкотимизга ҳам ҳеч нима қолмади...

– Жуда ҳам қийналдик...

Олим чўтир дегани ўртага чиқиб:

– Шаҳарга бировни юбориш керак. Ариза бериш керак. Балким бу ошиқча солиқни бир оз камайтирарлар... – деди.

Сотиболди ўрнидан турди:

– Овахтада ётгиси келгон, қамаламан деган киши город¹⁰²ка борсин... Қамалишни ё иштирафни хохламағон киши 3 кун муҳлатда олиб келиб ўзига тушганини топширсин... Бўлмаса мendan хафа бўлишмасинлар. Маҳалла катталари пулни халқ ўртасида тақсим қилсинлар. Мажлис тамом бўлди, омин, Оллоҳу акбар! – деди-да уйига қараб жўнади.

Ул кетгандан кейин деҳқонлар жуда узоқ вақт қичкиришиб-қичкиришиб ўзаро гаплашдилар. Ҳар хил маслаҳатларни қилиб кўрдилар. Лекин кўрқоқ юраклик, қора деҳқоннинг қўлидан нима келар эди? Энг охир тўлаб қутулғонимиз яхши, деган қарорга келишдилар. Бир ярим мингни исполкум¹⁰³ саркотиби билан маҳалла катталари уй бошига баробар тақсим қилдилар. Яланғочда 510 тача уй бор эди. “Ҳисоб тўғри бўлсин”, деб ҳар уйга 3 сўмдан солдилар.

Чўнтаги кенгроқлар – ҳа, энди, сандукқа тахлаб қўйгон пуллардан яна уч сўмни чиқарар эканмиз, деб; камбағалтрақлар – бу уч сўмни тўлаш учун нимани сотса бўлар экан, деб қайтиб кетишдилар.

II

Ҳамма тишини тишига қўйиб бўлса-да, шу уч сўмни тўлай ва қутулай деган ҳаёл билан кетди. Лекин Олимжоннинг бошидаги ўй бошқа эди. 8 жон оиласига уч таноб ҳам ери йўқ, бориб тургон

¹⁰² *Город* – шаҳар.

¹⁰³ *Исполком* – ижроия кўмитаси

камбағал Олимжон учун бу уч сўм – катта гап-ку... Лекин Олимжон у уч сўмни ўйламас эди... Олимжон уч сўм тўғрисида эмас, уч йиллик жабр ва хиёнатлар тўғрисида, Сотиболди оқсоқолнинг уч йил исполкум бўлиб келган вақтидаги ҳангамалар тўғрисида ўйлар эди. Энг катта ҳовли, 60 таноб ер, катта бир боғ, неча қўш хўкиз, неча от-сигирга эга бўлгон Сотиболди оқсоқол 3 йил ичида қандай қилиқларни қилмади?!

Қишлоқдаги куйлаги йўқ, иштони йиртиқларни қайси бири ундан ранжимай қолди? Ҳеч бўлмағонда бир-икки товук, беш-ўнта тухум пора олиш учун қанчалаб кишиларни хала жой ёнидаги ҳужрасига бекордан-бекор қамаб қўймади? Нечталаб деҳқонларни, ўз ерларини ташлатдириб, зўрлаб ўзида ишлатмади? Қанча жамоат пулини емади. Қанча пора бера олмағон деҳқон хотинларнинг номуслариға тегмади?.. Уч йил илгари кўзга кўринарлик ҳеч балоси бўлмағон Сотиболди ҳозирғи давлатини ўша йиртиқ чопонларнинг қонлари, терлари, кўз ёшлари билан ортдирмадимми?

Эҳҳе, Сотиболди бойбаччанинг қилгон ҳақсизликларини, қилгон қилиқларини сўзлаш учун бир катта китоб керак!

Бу кунги бир ярим минг сўмни солиқ, деб ўйлайсизми? Янглишасиз, солиқ деб ўйласангиз. Ҳукумат бултурдан буён деҳқонлардан фақат бир хилгина солиқ оладурғон бўлди. Буни Яланғочда иштонсиз болалар ҳам жуда яхши биладир.

Агар бу бир ярим минг сўмнинг қандай пул эканини билгингиз келса, секин бирор камбағалроқ деҳқоннинг уйига борингиз. Унда кечқурун, чой олдида шибрлашиб сўзлашган сўзларга кулоқ солингиз: сиз, унда Сотиболдининг бултур солиқни икки баробар ортиқча тўплағонини, унинг ҳам ҳукуматга тегишлик қисмини тўла олиб бориб топширмасдан, шу пулларга икки йўрға от, бир яхши иморат солғонини эшитарсиз... Кеча келган комиссияларнинг шу бултурғи солиқни тафтиш қилиш учун келганини, Сотиболдининг уларни қандай меҳмон қилғонини, бир каттақонига халқ ўртасидан бир ярим минг сўм пул тўплаб бераман, деб тафтиш текширишдан кутилиб, иши бир ёғлиқ бўлғонини биларсиз.

Ҳайрон қолмангиз. Сочларингиз тикка турмасин.

Эй ҳа! Шуям гапми? Агар Сотиболдининг бошқа қилиқларини ҳам эшитсангиз, бу бир ярим минг сўм туя олдидаги пашшадек бўлиб қоладир.

Лекин... бу гапларни сиз фақат камбағалроқ деҳқонларнинг уйларида, кечкурун чой олдида у ёқ бу ёққа қараб, шибирлашиб сўзлашган вақтлардагина эшита оларсиз.

Яланғочда бу тўғрида қичқириб сўзлашга ҳеч кимда журъат йўқ.

Ҳеч ким бу ҳақсизликлар тўғрисида гузарга чиқиб, халқ олдида сўзлай олмайди. Ҳар кимнинг жони ўзига ширин... Шаҳар узок, шаҳар додингни эшитмайди. Шаҳар деҳқоннинг ҳолини билмайди.

Экишқа уруғи етмаса, ейишқа нони бўлмаса, деҳқон кимга боради? Албатта, Исҳоқ бойга, Зокир домлага, Мирсоат акага ва бошқа шунга ўхшаш бадавлат кишиларнинг эшигига... Бирни икки-уч килиб олиш шарти билан бўлса ҳам, насияга буғдой, пул бериб юрган Исҳоқ бойларга, Зокир домлаларга, Мирсоат акаларга қарши бир сўз айтиб бўладирми? Йўқ, албатта, йўқ. Маҳалла катталарига, домлага қарши бир сўз айтиб бўладирми?..

Шу Исҳоқ бойлар, Зокир домлалар, Мирсоат акалар бундан уч йил илгари Сотиболдини исполкумга кўйишдилар. Ким бунга қарши бўлолади? Ҳеч ким. Сотиболдига қарши бўлиш, ҳалиги Исҳоқ бойларга, Зокир домлаларга қарши бўлиш билан бир эмасми? Уларга ким қарши бўла олсин? Давлат уларда, куч уларда. Яланғочда бўлса на фирқа, на қўшчи, на капиратиф... ҳеч бало йўқ, Сотиболди бу тўғрида яхши ишлайди, ўзига мансаб олиб берган Исҳоқ бойларнинг манфаатига тегадургон ҳеч бир нарсага йўл қўймайди.

Шунинг учун Сотиболди Яланғочнинг подшоҳи, Яланғочнинг худоси...

III

Олимжон шуларнинг ҳаммасини ўйлади.

Уч йил давомида ўзининг халқдан бармоқ бостириб, шаҳарга неча марта ариза олиб боргонлигини, Сотиболдиннинг бу тўғрида хабари бўлиб, уни ҳамма вақт сиқиб юргонлигини, “Ҳаҳ, шошма, падарингта лаънат бузуқи, мен бир кун сенинг бошингга етмасам!” деб айтганини ҳам ёдиға тушурди.

Тишларини ғижирлатди, муштумини тўкмоққа айлангирди...

“Агар мен шу қонхўрнинг ўз ўзбошмачолиғига чегара кўёлмасам, отим Олимжон бўлмасин!” деб тез-тез уйига қараб кетди...

Уйига қайтиши билан, чой олдида хотинига мажлисда бўлгон гапларни сўзлади...

– Айтди, бўлмади... Бу падар лаънати жуда ҳам елкамизга миниб олди... Бир чорасини кўриш керак... Қачонгача чидаб тура берамиз? Мен эртага шаҳарга бориб, бутун аҳволни газетга солдираман... Корабулоқдаги Омон порахўр ҳам шу газет билан хайдади-ку... – деди. Хотин, нима дейсан?

– Ўзингиз биласиз энди, отаси, ўзингизга бир зарар келмаса бўлғони, қани, мен йўлингизга иссиқ нон ёпиб берай... Чойхоналарда нон жуда қиммат, – деб ҳовлига чикиб кетди.

Олимжон эртасига кечқурун кетадурғон бўлди.

IV

Хотин дегоннинг оғзида сўз турадими? Бир гап бўлдимми, уни кўни-кўшниларга эшитдирмасдан чидай олмайди.

Мана энди Жамолни (Олимжоннинг хотинини) кўринг: эрининг шаҳарга кетишини ўз ичидагина саклаб турса, нима бўлар эди? Бўлар эдимми? Йўқ, а! Шу гапни ҳам ичида соқлай олмади!

Нон ёпиб ётқон вақтида унинг олдига синглиси Шарофат келган эди. Шарофат Жамолнинг нон ёпқонини кўриб сўради: “Ҳа, нима бўлди сизга, опа! Кечагина нон ёпқон эдингиз-ку?” – деди.

Жамол ҳам унга Олимжоннинг шаҳарга кетишини, унда Сотиболди устидан ариза беришини сўзлаб бермасинми? Бундай бўшлиқнинг нима бўлиши маълум:

Шарофат секингина холасига, у бўлса – ўзининг яқин ўртоғи бўлгон Марзия бибига – Раҳмат чўлоқнинг хотинига, Раҳмат чўлоқнинг хотини – Йўлдош боққолнинг хотинига, Йўлдош баққолнинг хотини Абдужаббор чатокнинг хотинига, Абдужаббор чатокнинг хотини эрига Олимжоннинг нима учун шаҳарга кетаётқонлигини сўзладилар. Абдужаббор чаток ўзи Сотиболдидан энг кўп калтак еган киши бўлса-да, бир йилдан бери Олимжон билан аразлашиб юрган эди. Шунинг учун ўчимни олай, деб бутун гапни Сотиболдига сўзлаб бермасинми?

Сотиболди бу гапни душанба куни (мажлиснинг эртасига) кечга томон эшитди. “Яхши, сен кета бер!” деб Абдужаббор чатокни юборди.

V

Шомдан кейин Сотиболдининг елкасига берданка¹⁰⁴ милтик осиб, боғ тарафи билан кишлоқдан бир чакирим четроқдаги кўпрук ёнига кетканини ҳеч ким кўрмади...

Хоин оқсоқол кўпрукка етар-етмас бир тош орқасига бекинди.

Ярим соат ўтди. Бир соат ҳам бўлди. Ҳеч ким йўқ.

Жудаям зерикиб кетиб, чўнтагидан носқовоғини чиқорди. Лекин чака олмади: энди чакаман деганида оёқ овози эшитилди. Носқовоқ кўлидан тушиб кетди. Милтиқни кўлига ушлади. Оёқ овози келаётқон томонга қаради: Олимжон.

Бечора дехқон ҳеч нарсадан хабари йўқ, тез-тез юриб келаётгидир. Кўпрук олдига келиб етиши билан бирдан “торс” деган овоз эшитилди. “вззз!” этиб бир нарса Олимжоннинг кулоқ ёнидан ўтиб кетти.

– Босмачи! Дод! - деб Олимжон олдинга қараб югирди. (Бир кишлоққа қараб югурмакчи бўлғон эди, лекин милтиқ овози орқа томондан эшитилгани учун кўрқди.)

Иккинчи мартаба отувчи бўлмади. Олимжон ҳам бир-икки чакирим жойни тўхтамасдан чошиб борғондан кейин, бир оз тўхталди. Дам олиб, секин илгари қараб кета берди.

Ул ўзига бирорта босмачи учради, деб хаёл қилар эди.

VI

Сотиболдининг бир отғони тегмади. Иккинчи марта отаман деса, ҳўл ўқ отмади. Жаҳлдан нима қилишни билмай, уйига қайтиб кетти. Нос қовоқ эска ҳам келмади.

Уйига етар олдидан анга кишлоқнинг Аъзамхўжа деган бир чоли учради.

– Ҳа, Сотиболди ака, нима қилиб милтиқ кўтариб юрибсиз? - деб сўради.

Сотиболди:

– Бекор, боғни айланиб келиб эдик, - деб уйига кириб кетти.

Аъзам чол унинг орқасидан:

– Ҳа, падари лаънат! Пора пулларига олғон боғингни ўғри урар, деб кўрқасан-да! Шошма, бир куни Худо урар сани! – деб қолди.

Сотиболди Олимжоннинг қутилиб кетганига унча ташвишланмади. Ул ўзининг уездаги алоқаларига яхши ишонғон эди.

¹⁰⁴ Бердянка – кўшотар милтиқ.

VII

Олимжонни газета идорасида жуда яхши қабул қилдилар.

Газетани чиқарадурғон каттаконни жуда мулойим, очиқ юзлик бир киши экан. Олимжондан суриштирди. Олимжон қишлоғининг бутун ахволини сўзлаб берди. Сотиболдининг уч йил бўйинча қилғон қилиқларини бирма-бир сўзлаб берди.

Газета муҳаррири анинг ҳикоясини жуда диққат билан тинглади. Охири устол устидаги кўнгироғини чингитирлатди. Эшикдан соқол-мўйлаби қирқилғон йигит кўлига қалам-қоғозлар ушлагани ҳолда югириб кирди.

– Ҳа, нима гап?

– Мана, Али, бу киши Яланғоч қишлоғидан уч кунлик йўлни пиёда юриб келгон бир деҳқон. Қишлоқларида шундай ўзбошимчалик, шундай катта хиёнатлар қилинғон-ки, қўя бер... Ўзининг ёзғон бир нарсасиям бор. Ма, кўриб чик! Ўзидан ахволини яхшилаб сўраб, тўлдириб ёзиб қол. Майли, узун бўлса ҳам бўлсин!

– Хўб бўлади. Қани, юринг, ўртоқ! – деб ҳалиги йигит Олимжонни иккинчи бир уйга олиб кетти.

– Ҳой, Али, мақолани иккинчи бетка киритинглар! Сарлавҳаси кўзга илинатурғон бўлсин! Мумкин бўлса, Олимжон аканинг сурагини ҳам олдириглар! – деб орқаларидан муҳаррир қичқириб қолди.

Мақола тайёр бўлгондан кейин, Олимжон яна муҳаррир олдиға кирди.

– Ўртоқ, сизга яна бир арзим бор эди...

– Хўш, қани, гапиринг?!

– Мен қишлоққа қайтқали кўрқиб турибман. Чунки Сотиболди бу гапни эшитса, мани шартта ўлдиради, қўяди... Ман энди нима қилсам экан?

Муҳаррир дарров гапни тушунди:

– Ҳа, яхши... Сиз бир неча кун шаҳарда турарсиз. Ман сизнинг ишингизни хозиргина сика партияга¹⁰⁵ маълум қилдим. Икки-уч кун ичида қишлоғингизға комиссия чикса керак. Сиз шу комиссия билан бирга борарсиз... Биз сизга бир оз пул берармиз. Сиз бирор чойхона-пойхонада ётиб турарсиз, – деди.

Олимжон раҳматлар айтиб, хайрлашиб, шаҳарни томошо қилғоли чиқиб кетти.

¹⁰⁵ Сика партия (ЦеКа партия) – русча: партия марказкоми.

VIII

Эртаси кун газетанинг иккинчи бетида катта харфлар билан “Бундай хоинларга қаттиқ жазо берилсин!” “Яланғоч кишлоғининг ижрокум раиси Сотиболди оқсоқолнинг жабру зулмлари”, деб ёзилгон макола чиқди, Олимжоннинг сурати ҳам солингон эди.

Олимжон газета идорасига келиб, газетани сўраб олиб, минг бало билан бўлса ҳам, мақолани ўқиб чиқди. (Саводи чала эди.)

– Жуда ҳам яхши ёзибсиз, маним айтгонларимнинг биртаси ҳам қолмабдир. Жуда яхши, жуда яхши, – деб хурсанд бўлди.

Олимжонни шу кун яна бир неча маҳкамага чақирдилар. Ундан яна бутун аҳволотни суриштирдилар. Олимжон бутун гапни яна сўзлаб берди.

Уч кундан кейин қишлоққа 4 кишилик бир комиссия кетти. Олимжон ҳам шулар билан бирга қайтти.

IX

Боргон куни комиссия Сотиболдини қамоққа олди. Халқни тўплаб, катта мажлис қилинди. Мажлисда Сотиболдининг қилгон хиёнатлари ҳукуматга маълум бўлгонлиги, унинг уездagi ошналари ва ундан пора еб юрган кишилар ҳам қўлга тушканлиги халққа билдирилди.

Комиссиянинг каттакони халқдан Сотиболди тўғрисида ҳар ким ўз билганини сўзласин, деб сўради.

Дехқонлар бошда торганиб турсалар ҳам, кейин оғизлари ечилди. Комиссиянинг ёзувчиси олдиға ҳар қайси бирта-биртадан келиб, уч йил ичида кўрган жабр ва ҳақсизликлари тўғрисида арз қила бошладилар.

Сотиболди устига жуда кўб айблар тушди.

Икки ҳафтадан кейин суд ҳам бўлди. Судни Яланғочнинг ўзида қилдилар. Тигра қишлоқлардан келган дехқонлар билан суд бўлаётгон майдондаги гузарда икки мингдан ортиқ халқ тўпланди.

Сотиболди ёнида ундан бир ярим минг пора олган “тафтишчи” комиссия аъзолари ҳам мўлтиллашиб ўлтургон эдилар.

Бошда тонса ҳам, ҳисобсиз кўб гувоҳларнинг бирма-бир қоралаши, унинг бутун айбини устига олишға мажбур этди.

Суд вақтида Сотиболдининг устига яна бир оғиз айб тушди.

Олимжон суд раисига ўзининг қишлоқдан чиқиб, шаҳар кетишларини сўзлаганда, кўпрук олдиға етар-етмас бир босмачининг

милтиқ отқонлиғини ҳам айтиб ўтди. (Олимжон-ку у босмачининг ким эканини билмас эди.)

Шу вақт халқ ўртасидан Аъзам чол сакраб чиқиб, сўз сўрама-синми?

– Раис ўрток! Мен шу Олимжоннинг шаҳар кетган куни кечаси кўчада Сотиболдини йўлиқтирғон эдим. Бўйнига милтиғини осиб олғон, бошини эккан... Ўзи шу катта кўча тарафидан келаётқон эди. Мен у боғини айланиб келаётгандир, деб ўйлағон эдим. Сотиболдининг жуда ҳам ўғрилардан кўрққанини билар эдим. Ҳозир босмачи деган гап чикқач, кўнглимга шубҳа тушиб қолди: Олимжоннинг босмачи дегани шу Сотиболдининг ўзи эмасмикан!.. – деб чол ҳамманинг оғзини ўчирди-қўйди!

Сотиболди бу айбни устига олмади: “Қасамлар ичди. Мен Олимжоннинг кетканини ҳам билганим йўқ!” – деди.

Лекин суд бу ишни текшириш учун бир комиссияни тайинлади. Комиссия энг аввал кўпрук атрофини текширди. Бир соат ҳам ўтмади, комиссия аъзолари бир дона “берданка” гильзаси ва бир дона носқовоқ топиб қайтдилар. (Бу носқовоқни Сотиболди каерда йўқотқонлиғини била олмай саргардон бўлғон эди!)

Қишлоқда Сотиболдидан бошқа ҳеч кимда “берданка” милтиқ йўқ эди. Кумуш билан безалган қимматлик носқовоқнинг Сотиболдиники эканини анча киши тасдиқлади. Гильза билан носқовоқ Сотиболди устига жиноят қонунининг яна бир оғир бобини юклади.

Сотиболди отилишга ва авфи умумий бўйича 15 йилга қамалишга, порахўр “тафтишчилар” ҳар кайсиси 5 йилданга кесилдилар.

* * *

Ҳозир Яланғочни таниёлмайсиз. Қўшчи, мактаб, капиратиф, ячейка, газеталар ... Исполқумда кишлоқнинг бир ботроғи... Газетага мухбир бўлиб олғон Олимжон доимо кишлоқ аҳволи тўғрисида ёзиб турадир.

Агар Сотиболди тўғрисида бирор яланғочлик билан сўзлашсангиз, фақат шу гапнигина эшитасиз:

– Эй, гап Сотиболдининг ёмонлиғида эмас, ўзимизнинг қороллиғимизда экан! Ўзимиз нодон, неч нарсадан беҳабар бўлғондан кейин ул билганини қила берган-да... Мана энди тушуниб олдик,

Сотиболдининг суди кўзимизни ончагина очди. Энди бизга биров хўжайинлик қилип кўрсин-чи, кани!..”

*Наширға тайёрловчи
Мурод ЗИКРУЛЛАЕВ*

“ГАЗЕТЧИ”¹

РОБИНДРАНАТ ТОҒУР ВА “ҒАРБ МАДАНИЯТИ”²

Америкада чиқадиган газеталардан бирининг муҳаррири бу йил ёзда Тоғур Оврўпо саёҳатидан қайтиб келгандан сўнг, у билан кўришган ва ораларида шу мусоҳаба жараён этган.

– Ғарб маданияти тўғрисида Осиёнинг фикри қандай?

Тоғур, бу савол устида бир неча дақиқа ўйлаб тургандан сўнг, ўзининг ширин ва мунис овози билан, ҳилм ва сукун ила бундай жавоб қайтарган.

– *Ғарб секин-секин Осиёдаги бутун нуфузини йўқотиб туради. Осиёликлар ортиқ Оврўпадан маънавият соҳасида ўзлари учун ҳеч бир нарса келмаслигини жуда яхши тушунадилар. Осиё кўп замонлардан бери Оврўпони диққат ва ҳайрат ила томоша қилиб турур эди. Аммо, бугун Оврўпанинг ҳақиқатни кўрмагани ва сўйламаганига инониб олмишдир. Мен болалигимда Оврўпога бўлган саёҳатимни ҳали ҳам унутмайман. Оврўпада етишган буюк адиблар ва мутафаккирларнинг китобларини ўқуб, у ерга жуда муҳаббат қўйган ва дунёнинг латофати, юксаклигини ўша ердан топаман, деб ўйлаган эдим. У ердаги халқнинг шуурини қорни эмас, бутун миллат ташиқил этади, деб ўйлаган эдим. Мен бу хаёлимда мудҳиш бир суратда алдандим. Оврўпа, Амриқо ва Япония каби маданиятда илгару кетган мамлакатларга бўлган саёҳатларимнинг ҳар бирида у ердаги инсонларнинг, хусусан, ёш насларнинг моддий нарсаларга кўпроқ аҳамият қаратаётганликларини, манфаатпарастликларини кўрдим.*

¹ “Газетчи” – журналист ва таржимон Санжар Сиддиқнинг таҳаллуси.

² Машҳур ҳинд шонри ва файласуфи Робиндранат Тоғур буттурги Оврўпо саёҳатида Италиядан ўтиб кетганидан сўнг, Оврўпо газеталари унинг Италия бош вазири фашист Муссолинини, унинг идора услубини мақтаганлиги ҳақида ёзгандилар. Бир амриқолик газетчининг яқин кулларда Тоғур билан бўлган мусоҳабасида унинг айтмаган гапларини айтди, деб хабар тарқатганини хиёнаткорлик, деб атайди. Тоғурнинг бу гапи манфаатпараст Ғарб дунёсининг махсули бўлган фашизмнинг юзига Шарқдан қўндирилган бир шاپалоқдир. (“Ер юзи” *журнали изоҳи.*) Мақола “Ер юзи” журналининг 1928 йилдаг 2-сонида босилган.

Сизнинг назарингизда, энг зўр мавқе тутган нарса пул бўлиб қолди. Оврўпо маданиятининг наздида, фикр, тушунча, амал, идеал деган нарсалар аҳамиятсиз бўлиб қолдилар. Бугун Лондон кўчаларида сотилиб турган 20-40 саҳифалик газеталар, кўринишида ҳар чандки катта бўлсалар ҳам, биздаги янги уч саҳифалик газеталардаги қимматлик ёзувлар олдида ҳеч ҳужмидадир. Оврўпода маданиятни миқдор ва бўй билан ўлчайдиган бўлиб қолганлар. Ҳолбуки, бизнинг назаримизда, аҳамиятлик бўлган нарса шакл эмас, балки, амалдир.

Бугун осиеликларнинг алам ва изтироб билан қараб турганлари бир нарса бўлса, у ҳам Оврўпа миллатларининг инсон миёсида яратиб ўстиргани миллатчилик (национализм) ва жаҳонгирлик (империализм) ақидаларидир. Бу билан дунёга яна ўт қўйиб турибсиз. Оврўпанинг сиёсий ахлоқсизлиги шитоб билан илгарига боргани сари Осиеда акс таъсир кўрсатмоқдадир. У Осиенинг асрлардан бери Ғарб истисмори ва ихтисобининг асирлари ва ёмонликларини сайр этиб тургон қурбонлари билан тўлди.

Тоғурнинг бу самимий таасуротини кўрган амриколик ундан:

– Бундай бир руҳ Оврўпада бўлғонидай, Амрикода ҳам бор, деб ўйлайсизми? – деб сўраган. Тоғур айтади:

– Бу руҳ унда, балки бу шаклда эмасдир. Лекин, унутмангизки, сизларнинг ҳам Осиеда Филиппин оролларида мустамлакаларингиз бор. Амрикода мафкура учун тиришаётган бир руҳ бор, аммо бу руҳни ҳозирда моддиятпарастлик бир девдай босиб ётади. Амриқонинг: “Ўзинг ҳам яша, бошқаларга ҳам яшашига қўйиб бер”, деган ақидасининг қандай натижалар бераётганини кўриб турибмиз.

Бундан кейин сўз Японияга ўтди. Тоғур Японияда ҳам Ғарб маданиятининг таъсири билан манфаатпарастлик ва бошқаларнинг ерига кўз олайтириш пайдо бўлгани хақида гапириб айтади?

– Бир миллатнинг ахлоқи, иззат-нафси бутун моддий шараф ва сарватлардан юқори туради. Империализм иззат-нафсни синдириб, инсонларни асир қилади. Ғарб маданияти “Идора ҳаққи бутун халқники” деган бир шиор билан ўртага чиққани ҳолда бузун ҳукумат ва идора тепаларида алоҳида фардлар, шахслар ўлтуруб, ўз диктотураларини юргизмакдалар. Фарди ва машшалари (кўпчилик) шуурни овози чиқмайдургон бир ҳолга тушуриб қўймишлар.

Амрико муҳаррири бу ерда Тоғурдан сўради: Сизни Муссолинини тақдир этувчи бир киши, деб биладилар. Ҳолбуки, сиз бунда

хуррият ақидаларини ўртага қўйиб турасиз. Фашизм методлари билан машори ва фарқи шуур деганларингиз қандай тўғри келади?

– *Менга Италияда шундай бир туҳмат тақибдилар. Ҳолбуки, мендан ҳукумат тўғрисидаги фикримни сўраганларида, ҳукуматларининг фард (алоҳида шахс – Б.И.)ларга озгина ҳам хуррият берилмаганини айтган ва бу билан фикримни бир чамбарга солишларига йўл қолдирмаган эдим. Италияда қўмитага чўқинадилар, бу ҳол миллатчиликнинг кучли бўлганидан келади. Бундай бир қувват миллатлар орасида шубҳа ва рашк уйғотади.*

Муҳаррир:

– Сиз Италиядан кетгандан сўнг, ундаги газеталар фашизм усулларини тақдир этганингизни ёзиб чиқардилар ва Италия телеграфлари бу хабарларни бутун дунёга тарқатдилар. Тоғур бунга қарши хафалик кўрсатган бир товуш билан жавоб берди:

– *Мен сўз хурриятини ман этган амирлар (диктаторлар)га итоатни мажбурий қилган, фардни инкор этган, истибдод жабр ва шиддатга йўл очган, яширин жиноятларни мубоҳ кўрган бир режимни ҳеч бир вақтда олқишламайман. Нацизм ва империализмнинг бутун дунёга изтироб беришини неча дафъалар дунёга эълон этдим. Бунинг Оврупонинг бугунги ахлоқ бузғунлигини Фарб сиёсати майдонга келтирмишидир. Бунинг берадирган натижаси, айниқса, Оврупанинг истисмори билан эзилиб ётган Шарқда бунинг оқибати жуда мудҳишидир, қўрқинчлидир. Минг жабр ва шиддатдан тугилган бир сиёсий мафқурани олқишлаганимни сўйламак жиноят бўлмаганда ҳам катта хиёнатдир.*

Тоғур бир қанча замонлардан бери инсонларга сулҳни ва бирликни талқин этиб келаётган бир шоирдир. Тоғурнинг мафқураси муттаҳид бир инсонликдир. Тоғур фалсафаси (ваҳдат) деган бир сўз билан хулоса қилинса бўлади.

– *Ҳар бир фард инсониятга бўлган робитасини (хослик, алоқадорлик) кўра олмоғи керакдир. Лекин, сизлар ваҳшатни маданият деб атаб турганингиз мuddатда фард билан жамият орасида мувозана бўлмас, – дейди.*

Амриколи муҳаррир Тоғурнинг бир замонлар “Исо Нью-Йоркка келса, умматларини тополмай кетар эди” ёки “Исо агарда Амрикода туғулса, кукулукскланлар (АҚШ миллатчилари) уни ўлдириб қўяр эди” – деб ёзган бир сўзини хотирга олиб: “Бизларни шундай ёмон кишилар, деб биласизми?” деган. Бунга Тоғур ўзига

хос бўлган бир хилм ва қатъият билан шундай деб жавоб қай-
таради:

– “Қувват ҳақдир” сўзи бугуннинг сиёсий бир ояти эмасми? Агарда бугун Исо Амрикога келиб, “фақирлик муқаддасдир”, деса, у ҳолда Амриқонинг манфаатпараст инсонлари унга қайси назар билан боқар эдилар? Бугун Амрикода оёқ остида қолган кишилар фақирлардир.

Кейинги бир савол:

– Шу ҳолда Оврўпа ва Амриқонинг истикболи тўғрисида нима дейсиз?

– *Бугун инсоният ислоҳи йўлида ҳаракат қилиб юрган ва мафкура ахтариб турган кучлар Оврўпа ва Амриқода бордир. Лекин, булар ё кундан-кунга ўсиб турган манфаатпарастларнинг хужуми остида йўқолиб кетарлар, ёинки ўз орқаларидан кетадиган кучларни инсонлар орасидан топиб, ишларида муваффақият бўладирлар. Бу натижани олдиндан кашф эта олмайман, аммо муваффақиятларини орзу қиламан. Моддиятпарастлик (тулчилик)ка қараб кетаётган бугунги дунё бора-бора бошини деворга тоқ этиб урар ва бутун инсонлар орасида маънавият (буюк амалларга)га тўғри мудҳиш бир аке амал қилар, – деди. Мусохаба шу билан тугайди.*

Донишманднинг шу икки-уч нуктадаги андишалари унинг ички руҳиятини, фикрларини ва мулоҳазаларини тамоман очиб беришга кифоя қилади:

– *Ғарбнинг маданият отағони қуруқ бир ваҳшатдир. Ғарб Шарқ ўлкаларини босиб истимор қилиб ётган муддатда, унинг ҳақиқатчи эканига қатъиян ишониб бўлмас. Миллатчилик деган нарса инсонларни бирликка эмас, бир-биридан ажраттишга, бир-бирига душман бўлишига олиб боради. Овропа ва Амриқода моддиятпарастлик, камбағалларни эзиш, фақир синфларни хўрлашлик бор. Бундаги жамиятнинг, инсоният йиғинларининг истаги, мақсади муқаддас аъмоли пул топиш ва шахсий манфаатгина бўлиб қолмишидир. Фарди ва маишаи фикрни бўғиб ётқон амирлар инсониятни ҳақ йўлга киришдан тутиб турғувчи қувватлардир.*

Тоғурнинг мана бу ергача айтган фикрлари бизга янги нарса эмасдир. Бундан ярим аср бурун Маркс бундан ҳам возеҳроқ бир суратда баён қилгандир. Ҳатто, баён қилиш билангина қолмасдан, бундай ваҳшат ва шароратнинг ислоҳи йўлини ҳам кўрсатиб ўтганди. Бугун Тоғур билан бизни бу соҳада ажратиб турган бир нарса бўлса, у ҳам шу ислоҳ чорасини бошқача тушунишдир.

Тоғурнинг фикрича, дунёнинг ҳақиқатга эришиши учун маънавият соҳасида, фикрий кураш майдонида ишламак керакдир. Ҳолбуки, Тоғур бу фикрида бир дафъа аччиқ бир маҳрумият сезгандирки, буни *“Оврўпонинг етишдирган адиб ва мутафаккирларининг асарлари, назаримда, Ғарбни буюк бир ҳақиқат манзили қилиб кўрсатар эди. Лекин, бу ҳаёлимда алданганимни кўрдим”*, деган сўзлари, яна: *“Идора ҳақи халқнинг қўлида бўлиши керак, деган буюк амаллар билан майдонга келган, Ғарб маданияти бугун башарият ҳуқуқини поймол қилиб ётади”*, деганлари буни очик исбот қилади. Кўринадирким, маънавият ҳар чандки юксак амалларни талқин қилиб турса ҳам ва ҳаттоки бу йўлда амалий равишда бир даража ишлаган бўлиб кўринса ҳам, ҳаёт тамоман бошқа бир йўлда кетар экан. Шу ҳолда Тоғурнинг “дунёни ислоҳ” чораси кейинги бир мавқеда қолади. Аммо, Маркс бу тўғрида нима дейди? Ҳаммамиз ҳам биламизки, Маркс маънавият соҳасида ишлаб, амалиётга томошабин бўлиб қолингиз, демайди. Маркснинг кўрсатган “ислоҳ” чораси: зулмга қарши кўтарилиш, зolimларнинг ўзларига жабр ва зулмнинг мазасини тотдириш ва мазлум синфларнинг қаҳқор иродаси ва идораси орқали янги бир ҳаёт куришидир. Тоғур ҳилм, шафқат, маънавият ва ҳақиқат дейди ва буни ҳақсизликга қарши курашиш деб билади. Маркс бўлса, жабр, шиддат, моддий ва амирлик, дейди ва ҳақиқатни қадокли қўллар билан барпо қилмоқчи бўлади. Лекин, Маркснинг амирлик (диктаторлик) дегани, Тоғурнинг наздида, шарир бўлган фарди амирлик эмасдир. Бундай амирлик Маркс назариясида ҳам хайр эмас, шаръдир. Маркс айтган амирлик бутун бир синфнинг, пролетар синфининг амирлигидир.

Шу ҳолда биз Тоғурни нима учун ҳурмат қиламиз? Тоғур Ғарбнинг бутун шароратини, ваҳшатини, жабр ва зулминини, ҳақсизлигини, қаллоблигини инсониятнинг мусавватсизлигини, башариятнинг буюк бир бўлаги оёқ остида бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг тизгинини озчилик ташкил этган манфаатчи ва шахсиятчи бир бўлакнинг қўлида эканини кўрган, мушоҳада этган ва бу ҳолга қарши ўзининг фарёд ва фиғонини бутун дунёга эриштириб турган бир зотдир. Тоғур Ғарбнинг дағаллиги, кўполлиги, ярамас ва ёмонлигига қарши шарқнинг етиштирган, ҳалим, ҳақпараст, самимий, ҳақиқатчи бир авлодидир. Маданият дунёси оталган сармоюдорлик тузилишидаги ифлос, чиркин ва ёмон томонларини биз билан бирга кўради. Лекин, унинг ҳақсизликларнинг алам ва оғриқларини

тортган музтариб шоир рухи ундан биз чиқарган хулосани чиқара олмайди, биз келган натижага кела олмайди. Унинг биздан айрилган нуқтаси мана шундадир. Лекин, шундай бўлса ҳам, биз уни мазлум Шарқнинг моддий мажбуриятнинг самараси бўлган маънавий изтиробларини бутун дунёга очиб кўрсатган. Жаҳонгир Ғарбнинг бутун ифлослигини олиб, ўз юзига урди ва маданият деб аталган чиройли ниқоб остидаги кирли юзига туфурғони учун ҳурмат қиламиз. Шунинг учун ҳам юз ва минг дафъа айтган сўзимизни Тоғур билан бирга яна бир маротаба такрор қиламиз: Ғарбнинг маданият деб атаган нарсаси аслида ваҳшийликдан бошқа нарса эмас. Жаҳонгирлик, миллатчилик ва фашизм инсониятнинг думанидир!

Наширға тайёрловчи
Баҳром ИРЗАЕВ

МУНДАРИЖА

Сўзбоши.....3

Биринчи қисм. Илмий мақолалар

Ҳасанов Б. Санжар Сиддиқ ва унинг адабий мероси.....	6
Каримов Б. Бир ҳикоя қисмати.....	13
Каримов Н. Юнус Латиф – таниқли шоир, журналист ва адабиётшунос.....	18
Аҳмад С. Ғози Юнус фелъетонларида давр ҳавоси.....	25
Мирзаева З. Саттор Жаббор ва унинг илмий-адабий мероси.....	36
Ирзаев Б. Аъзам Аюб – иқтидорли журналист ва таржимон.....	47
Зикруллаев М. Муҳаммад Ҳасанов – муҳаррир, таржимон ва адиб.....	52
Шигабдинов Р. Общественно-политическая деятельность и трагическая судьба Исмаила Абидова.....	57
Тулаганова С. Абдулла Қодирий публицистикаси билан боғлиқ айрим масалалар.....	66
Раҳмонова Д. Тавалло ижодининг баъзи бир масалалари.....	72
Ирзаев Б, Йўлдошев А. Қосим Сорокин – ҳам нозир, ҳам қаламкаш.....	81

Иккинчи қисм. Адабий-бадний ва публицистик асарлар

А.Қодирий. Куёш билан ҳам курашаман.....	88
Чулпон. Мерос.....	103
Юнус Латиф. Янги меҳмон.....	109
Шарофат.....	110
Укамнинг ҳикояси.....	112
М.Ҳасан. Гап қоралиғимизда экан.....	113
Газетчи. Робиндранат Тоғур ва “Ғарб маданияти”.....	122

Босишга рухсат этилди 05.06.2015
Қоғоз бичими 60x84 1/32. Офсет қоғози
Times New Roman гарнитураси. Ҳисоб-наприёт тобоғи 7,0
Шартли босма тобоғи 8,0. Адади 50
Баҳоси келишилган нарҳда

«MUMTOZ SO‘Z»

масъулияти чекланган жамиятининг
матбаа бўлимида чоп этилди. Буюртма 08-15.
Манзил: Тошкент, Навоий кўчаси, 69.
Тел.: 241-81-20